

Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Kur'an ve Tefsir Literatürüne Toplu Bir Bakış -Birincil Eserler ve Onlara Dair İncelemeler-

M. Suat MERTOĞLU*

Kur'an-ı Kerim İslam'ın en temel kaynağı olduğundan Müslümanların bu kaynağı okuma; onun insanlara yönelik mesajını, ihtiva ettiği ilmi, hikmeti ve ahkamı, onunla doğrudan ya da dolaylı irtibatlı meseleleri anlama; açıklama ve yorumlama noktasında toplumda ortaya çıkan ihtiyaçları karşılamak üzere sarf ettikleri çabalar tarih boyunca kesintisiz sürmüş ve sürmeye devam etmektedir. Bu çabaların sonucu olarak farklı dönemlerde, farklı ihtiyaçları karşılamak üzere şekil ve muhteva açısından büyük bir çeşitlilik sergileyen ve farklı telif anlayış ve geleneklerinin ürünü olan çok geniş bir literatür oluşmuştur. Bu tespit bu yazının konusunu oluşturan Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi için de geçerlidir. Elinizdeki yazıda Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde Kur'an ve tefsir alanında kaleme alınmış kaynak niteliğindeki birincil/aslı eserler ile modern dönemde bunlar hakkında hazırlanmış inceleme niteliğindeki ikincil/tâlî çalışmaların; diğer bir ifadeyle söz konusu dönemdeki Kur'an ve tefsir literatürünün tamamına ait genel bir fotoğraf sunulması amaçlanmaktadır. Yazıda başlangıç kabul edilen dönemin bir çerçeveye oturtulabilmesi için tarihî ve coğrafi açıdan devralınan Osmanlı öncesi birikime de kısaca temas edilmesinde yarar görülmüştür. Bu noktada yanlış anlamaya meydan vermemek amacıyla alışılmış tasniflere aykırı görülebilecek kendi tasnifimiz hakkında kısa bilgi vermekte yarar görüyoruz. Yaygın olarak ve bilhassa tarihçiler arasında tarihte ortaya konulmuş yazılı ve basılı materyal, arşiv belgesi, resim vb. her türlü kaynak ve malzemenin birincil/aslı, modern dönemde yapılmış çalışmaların da ikincil/tâlî kaynak olarak ele alınması söz konusudur. Biz ise belli bir dönemde Kur'an ve tefsir literatürünü konu edinen bu yazımızda literatür tarihi ve incelemesi bağlamında eserleri başlıca iki kategoriye ayırmayı uygun bulduk: a) Kur'an ve tefsir sahasında ortaya konulmuş birincil eserler, b) Bu eserler üzerine yapılmış ikincil çalışmalar. Biz kendi

* Doç. Dr., TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (ISAM).

tasnifimizde yalnızca tarihte değil, günümüzde de ortaya konulan meâl, tefsir ve Kur'an ilimleri eserlerini, doğrudan tefsir ve Kur'an ilimleri sahasıyla ilgili tarihî ve teorik tez, monografi ve makale şeklindeki araştırmaları da birincil literatür kapsamında kabul ediyor ve sadece tarihte ya da günümüzde olsun alana dair kaleme alınmış başka bir eseri/eserleri tespit, inceleme ve değerlendirme amacıyla modern dönemde ve bilhassa son otuz beş yılda yapılmış çalışmaları ikincil literatür olarak tasnif ediyoruz.¹ Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinden her birine, bu dönemlerde oluşan literatürün farklı türlerine ve bu türlerin meşhur örneklerine dair çeşitli araştırmalar bulunmakla birlikte, bildiğimiz kadarıyla söz konusu literatürü bir bütün hâlinde sunmaya çalışan fazla örnek bulunmamaktadır.² Genel bir resim literatürdeki süreklilik ve kesintileri, dönemsel farklılıkları, şekil ve muhtevaya ilişkin ortaya çıkan değişimleri topluca görme imkânı sunması açısından önemli bir işlev görecektir. Konuyu iki başlıkta ele almayı düşünüyoruz: Önce günümüze kadar tarihî süreç içinde Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi başlıkları altında bu alanda ortaya konan birincil eserler; daha sonra bunlar üzerine modern dönemde yapılan incelemeler tasnif edilerek umumî bir bakışla ele alınacak; böylece söz konusu literatürün tamamı hakkında bir çerçeve denemesi sunularak, bu alanda nelerin, ne kadar ve nasıl yapıldığı ya da yapılmadığı ve bundan sonra neler yapılabileceğine ışık tutulmaya çalışılacaktır. Yüzlerce eserin söz konusu olduğu geniş bir dönem ele alındığından bu yazıda etraflı tahlil ve değerlendirmeler değil, olabildiğince genel bir fotoğraf sunulması hedeflenmiştir. Bu amaçla kısaca birincil ve ikincil literatür mahiyetinde alana dair ilk örnekler, farklı türlerin ortaya çıkışı ve gelişimi, hususiyetleri ve problemleri gibi konular üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

1 Bilhassa modern dönemde ortaya konan tarihî ve teorik çalışmalar, tarihçiler için ikincil literatür niteliğini hak etse bile, biz bunları doğrudan literatür incelemesi niteliğinde görmediğimizden, birincil literatür kategorisinde ele almayı tercih ediyoruz. Bu tasnifte birincil kaynaklar klasik dönemle sınırlı tutulmazken, ikincil literatür modern dönemle sınırlı tutulmakta ve mesela Osmanlı dönemindeki şerh, haşiye, talik, ihtisar gibi aslında başka bir eser üzerine yapıldığı için ikincil sayılabilecek çalışmalar da bizatihi değer taşımaları açısından birincil literatür olarak kabul edilmektedir. Burada kaynak niteliğindeki bir eserin başka eser/ler hakkında değerlendirmeler ihtiva etmesi sebebiyle kısmen inceleme hüviyetine sahip olması ihtimali yanında, belli eser/ler üzerine yapılmış bir araştırmanın kendisinin doğrudan başka bir araştırmaya konu olmasıyla kaynak değeri taşımasının da söz konusu olabileceğini hatırlatmak isteriz. Bu tasnifteki birincil ve ikincil ayrımını belirleyen kriter bir eserin kaleme alınma amacı ile ele aldığı ya da odaklandığı konusudur. Bu yazıda Ansiklopedi gibi ikincil literatürü tasnif ve değerlendirmeye yönelik kaleme alınmış başvuru eserlerinden oluşan üçüncül literatür de ikincil literatür kapsamında düşünülmüştür.

2 Daha önce *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (bundan sonra *DİA*) için tefsir maddesinin Literatür kısmı tarafımızdan yazılmıştır: "Tefsir (Literatür)", *DİA*, İstanbul 2011, c. 40, s. 290-294. Ancak orada tefsir literatürünün doğuşu, günümüze kadar gelişimi, türler ve temsil edici belli başlı örneklerine genel olarak temas edilmiş, bu yazıda olduğu gibi muayyen bir sınırlama ve odaklanma söz konusu olmamıştır.

Giriş: Tarihî, Coğrafi ve Lisanî Çerçeve

Öncelikle konu edindiğimiz literatürün tarihî, coğrafi ve lisanî açıdan sınırları hakkında bir şeyler söylemekte yarar görüyoruz. Bu yazının çerçevesi Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri olarak belirlendiğinden başlangıç için Osmanlı'da bu alana dair eserlerin görülmeye başladığı XIV. yüzyıldan sonrası dikkate alınacaktır. Bununla birlikte Türklerin kitlesel şekilde İslâmiyet'i kabulünden ve hatta onun öncesinde Türklerin yaşadığı bölgelerin İslamlaşmaya başlamasından XIV. yüzyıla gelinceye kadar arada yaklaşık yedi yüzyıllık uzun bir dönem bulunduğunu göz önünde tutarak kısaca bu döneme göz atmakta yarar görüyoruz.

Tarihî olarak göçebe Türk boyları arasında toplu ihtidaların görüldüğü miladî onuncu yüzyıldan önce de İslamiyet'in yerleşik Türkler arasında yedinci ve sekizinci yüzyıllardan itibaren görülmeye başladığı bilinmektedir.³ Horasan ve Mâverâünnehir gibi sâkinleri arasında Türklerin de bulunduğu bölgelerin Hz. Osman döneminden (23-35/644-656) itibaren fethedilmeye ve özellikle Emevî halifesi Ömer b. Abdilaziz (ö. 101/720) döneminde İslamlaşmaya başlamasıyla birlikte yerleşik nüfus arasında ihtida olayları ve bu ilk mühtedilerden ya da onların çocuklarından tefsire dair eserler verenler görülmektedir. Sahabe ve tâbiünden sonra gelen üçüncü nesle mensup olup *Kitâbu't-Tefsîr* adlı Arapça bir eseri olduğu bildirilen Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) ismi bu çerçevede akla gelen ilk isimler arasında sayılabilir. Türkmenistan'daki Merv'de doğup et-Türkî nisbesi taşıyan Abdullah'ın babası Türk olup, annesinin de Hârizm Türklerinden olduğu tahmin edilmektedir.⁴ Sonrasında bu bölgelerden Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944), Ebü'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983), Necmeddin en-Nesefî (ö. 537/1142) ve Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi birçok ünlü müfessir yetişmiştir. Diğer taraftan özellikle göçebe Türklerin kitlesel şekilde İslamiyet'i kabul etmeye başladığı İdil-Bulgarlar ve bilhassa Karahanlılar döneminden, yani miladî onuncu yüzyıldan itibaren yeni dini tanıma/tanıtma ve bu çerçevede onun temel kaynağı olan kutsal kitabını anlama ihtiyacı gündeme gelmeye başlamıştır. Nitekim bu ihtiyaca cevap vermek üzere söz konusu dönemde çoğu satır arası olmak üzere kısmî ve tam Türkçe Kur'an tercüme yapılmıştır. Günümüze ulaşan Doğu Türkçesiyle yapılmış Kur'an tercümelerinin kaynağı olarak Sâmânî hükümdarı Mansûr b. Nûh (350-365/961-976) zamanında Kur'an'ın Farsçaya çevrilmesi esnasında yapılan Türkçe tercüme⁵ ya da XI. yüzyılda yapılmış bir çeviri

3 Bkz. Sönmez Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2011, s. 69-70; ayrıca bkz. Abdülkerim Özaydın, "Türk (Türklerin İslâmiyeti Kabulü), *DİA*, İstanbul 2012, c. 41, s. 475-479.

4 Bkz. Zehebî, *Sîyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006, c. 7, s. 365; Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, İstanbul 1988, c. 1, s. 122-124.

5 Bkz. Zeki Velidi Togan, "Londra ve Tahrandaki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1959-1960, c. 3, sy. 1-2, s. 135.

gösterilmektedir.⁶ Dolayısıyla Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesi çalışmalarının miladî onuncu yahut on birinci yüzyıldan itibaren başlayıp XIV. ve XV. yüzyıllarda Anadolu Selçuklu Beylikleri'nin sonuna kadar devam ettiği; bu süreçte Kur'an'ın bütün ya da parçalar hâlinde gerek Doğu, gerekse Eski Anadolu Türkçesine yapılan tercümelerinin⁷ Osmanlı öncesi Türkçe tefsir literatürünün en önemli unsurları olduğu söylenebilir. Bu Kur'an tercüme dışındaki çeşitli sûre tercüme ve tefsirleri yanında bazı tefsirlerden yapılan çeviriler⁸ ile Firişteoğlu diye de tanınan İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) Aydınoğulları zamanında kaleme aldığı Kur'an lugati mahiyetindeki sözlüğü⁹ gibi bazı eserler de tefsirle doğrudan ilgili olarak Osmanlı öncesi Anadolu'da kaleme alınan Türkçe eserler arasında sayılabilir. Bununla birlikte doğrudan Kur'an'la ilgili bu eserler dışında Türk-İslam edebiyatının Osmanlı öncesi dönemine ait manzum ve mensur nasihatname, siyasetname, meviza ve kısas-ı enbiya tarzında farklı türlerinde de Kur'an âyetlerinden tercümelere ya da atflara rastlanması söz konusudur.¹⁰ Bu durumda tarihî olarak Türkçede Kur'an ve tefsire dair birincil eserlerin ortaya çıkışını miladî X. ya da XI. yüzyıla başlatmak ve günümüze kadar yaklaşık 1000 yıllık bir dönemi kapsadığını söylemek mümkündür.

-
- 6 Bkz. Mehmed Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Milli Matbaa, 1926, s. 191-192; Abdülkadir İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümelere Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1961, s. 7-8, 10; ayrıca bkz. Necmettin Hacıeminoğlu, "Karahanlılar (Karahanlı Türkçesi)", *DİA*, İstanbul 2001, c. 24, s. 412.
- 7 Bu tercüme için bkz. Abdülkadir İnan, "Kur'an'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, sy. 183 (1960), s. 49-77; a.mlf., *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümelere*, s. 9-21. İnan *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümelere* nde, bilinen en eski Kur'an tercümelerinden Doğu Türkçesi ile olan dört nüshanın XI. yüzyıldan kalma bir asıldan istinsah edildiği kanaatini ızhâr eder. Aynı yerde Osmanlı-Oğuz Türkçesi adını verdiği, ancak bugün yaygın olarak XIII-XIV. yüzyıllar için Eski Anadolu ve XV. yüzyıl ve sonrası için Osmanlı Türkçesi olarak anılan Kur'an tercümelerine ait tespit edilebildiği nüshalardan on altısını tanıtır. O birbirinden istinsah edilmiş izlenimi edindiği bu tercüme hepsinin menşeinin de Moğol istilası zamanında Orta-Asya'dan gelmiş tek bir eski tercüme olduğu görüşündedir (s. 20).
- 8 Burada Osmanlı dönemi ilk Türkçe sûre tefsiri müelli olan Mustafa b. Muhammed'in ayrıca Hamidoğulları ve İnançoğulları beylerine sunduğu Fâtiha ve Yâsin gibi bazı sûre tefsirleri (bkz. Ahmet Faruk Güney, "Gaza Devrinde Kur'an'ı Yorumlamak: Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Eserleri", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, c. 10, sy. 18, 2005/1, s. 210) ile Candaroğullarından İsfendiyar Bey'in (1392-1443) emriyle hazırlanan *Cevâhirü'l-Asdâf* adlı tefsir sayılabilir. Bu eser için bkz. Ahmet Topaloğlu, "Kur'an-ı Kerim'in İlk Türkçe Tercümelere ve Cevâhirü'l-Asdâf", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 27, 1983, s. 58-66.
- 9 İbn Melek *Firişteoğlu Lugati* diye bilinen bu eserinde Kur'an'da geçen 1528 kelimenin Türkçe karşılığını vermektedir: *İki Kur'an Sözlüğü: Lugat-ı Ferišteoğlu ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî*, Cemal Muhtar (haz.), İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1993, s. 30-58.
- 10 Bu çerçevede Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig'i*, Edib Ahmed Yüknêkî'nin *Atabetü'l-hakâyık'ı* ve Rabgûzî'nin Farsçadan Hârizm Türkçesine çevirdiği *Kısâsu'l-enbiyâ* dışında, yine Hârizm Türkçesiyle kaleme alınan *Muînü'l-mürîd*, *Nehcü'l-ferâdis* ve *Miracnâme* gibi eserler hatırlanabilir, bkz. Nuri Yüce, "Türk (Dil ve Edebiyat)", *DİA*, c. 41, s. 499.

Tarihî olarak nispeten uzun bir dönemi kapsayan bu çalışmalar, coğrafi açıdan da oldukça çeşitlilik arz eder. Sâmânîler, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular gibi hanedanlıkların hâkimiyeti altındaki topraklar (Orta Asya, İran, Irak ve Hint coğrafyası) Osmanlı öncesi Kur'an ve tefsire dair eserlerin kaleme alındığı coğrafi alanlar olarak tespit edilebilir. Osmanlı sonrasında ise bu devletin hâkimiyeti altına giren Anadolu, Balkanlar, Kafkasya, Arap vilayetleri ve Kuzey Afrika bu çalışmaların ortaya çıktığı bölgelerdir.

Tefsir ve Kur'an ilimleri alanlarına dair birincil eserler için lisanî açıdan da bir çeşitlilikten söz edilebilir. Osmanlı öncesi ve dışındaki farklı adlandırmalarıyla (Karahanlı Türkçesi, Hârizm Türkçesi, Çağatayca, İdil Bulgarcası, Kıpçakça, Eski Anadolu Türkçesi vb.) Türkçe'nin yanı sıra Türklerin yaşadığı coğrafya göz önünde tutulursa ağırlıklı olarak özellikle Sâmânîler,¹¹ Gazneliler¹² ve Selçuklular¹³ dönemlerinde Müslümanlar arasında ortak ilim dili kabul edilen Arapça ve kısmen Türkler arasında bilhassa edebî ürünlerde etkisi görülen Farsça eserler verilmesi de söz konusudur. Osmanlı sonrasında da durum farklı değildir. Bu dönemde doğrudan tefsir ve Kur'an ilimlerine dair yazılan eserlerin çoğunluğu Arapça olup, ikinci derecede olmak üzere, XIV. yüzyılda Eski Anadolu Türkçesi ve XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı Türkçesi yanında, nadiren Farsça, eser kaleme alınan dilleri oluşturur. Dolayısıyla Kur'an ve tefsire dair literatürün kuşatılması noktasında bir yandan dönem, diğer yandan dil ve coğrafya faktörleri dikkate alınmalıdır. Biz de bu yazımızda Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde kaleme alınmış Türkçe eserlerin yanı sıra özellikle Osmanlı döneminde ve coğrafyasında (bilhassa Anadolu'da) kaleme alınmış Arapça eserleri dikkate alan bir çerçeveden söz edeceğiz.¹⁴

Diğer yandan Osmanlı döneminde Arapça, Türkçe ve Farsça dışında Anadolu'nun doğusu, Kafkasya ve Balkanlar gibi farklı bölgelerde tedavülde olan dillerde bir

11 Sâmânîler döneminden Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ı, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-kerîm*'i ve İbn Habîb en-Nisâbü'rî'nin (ö. 406/1016) *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-kerîm*'i örnek verilebilir.

12 Süleimî'nin (ö. 412/1021) *Hakâiku't-tefsîr*'i, Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *Letâifü'l-işârât*'ı ve Abdüssamed el-Gaznevî'nin (ö. V/XI. asrın sonları) *Tefsiru'l-fukahâ ve tekzibü's-süfehâ*'sı örnek gösterilebilir.

13 Necmeddin en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *et-Teysîr fi't-tefsîr*'i, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı ve Sadreddin Konevî'nin (ö. 673/1274) *İ'câzü'l-beyân fi tefsîri Ümmi'l-Kur'ân*'ı örnek verilebilir.

14 Osmanlı'da tefsire dair Farsça kaleme alınmış eser sayısı sınırlı olduğundan bunları ihmal etmenin ciddi bir eksiklik olmayacağını düşünüyoruz. Bu eserlere örnek olarak Musannifek'in Fatih Sultan Mehmed'e sunduğu *Muhammediyye* isimli tefsiri ile Cemâleddin Aksarâyî'nin Yıldırım Beyazıt adına yazdığı *el-Es'ile ve'l-ecvibe fi ulûmi't-tefsîr ve'l-hadis* olarak da bilinen *Şerhu Müskilâti'l-Kur'ân ve'l-hadis* adlı eseri gösterilebilir, bkz. Muhammet Abay, "Osmanlı Dönemi Müfessirleri", Yüksek Lisans tezi (bundan sonra ylt.), Uludağ Ü, 1992, s. 102; Cüneyt Sapanca, "Osmanlılarda Tefsir Usulü Çalışmaları", ylt., İstanbul Ü, İstanbul 2007, s. 137.

Kur'an ve tefsir literatürü bulunup bulunmadığı araştırılmaya değer bir konudur. Biz taramalarımızda en azından matbu Kur'an tefsir ve tercümeleleri çerçevesinde bu yönde bir bulguya rastlayamadık. İslam'ı en erken kabul eden halklardan biri olan Kürtler bu alandaki eserlerini daha ziyade Arapça yazmış, bilindiği kadarıyla medreselerdeki derslerinde Arapça okudukları Kur'an'ı öğrencilere Kürtçe anlat-salar da Osmanlı döneminde Kürtçe meâl ve tefsir kaleme alma yoluna gitme-mişlerdir. Mele Muhammed Goy'nin 1920'de bir Kürtçe Kur'an tefsiri yazdığı ancak yayınlamadığı rivayeti bir yana bırakılırsa, Türkiye'de ilk Kürtçe Kur'an meâli bildiğimiz kadarıyla Varlı tarafından 1994'te yayınlanmıştır.¹⁵ Arnavutça¹⁶ ve Boşnakça¹⁷ gibi Balkan dillerinde ya da Gürcüce¹⁸ gibi bir Kafkas dilinde ilk oldukları iddia edilen Kur'an meâllerinin yayın tarihlerine bakarak Osmanlı dö-neminde Arapça, Farsça ve Türkçe dışındaki dillerde bu yönde çalışmaların henüz görülmediği ve bu dillerdeki çevirilerin esas olarak uluslaşma sürecinin ürünü olarak ve yakın zamanlarda başladığı söylenebilir.

I. Kur'an ve Tefsir Alanında Birincil Literatür (Kaynak Eserler)

A. Osmanlı Dönemi Birincil Literatür

1. Tefsir Gelenekleri ve Referanslar

Osmanlı döneminde tefsir ve Kur'an ilimlerine dair kaleme alınmış eserlerin tarihî seyrine geçmeden evvel kuruluş aşamasındaki ilmî hayata kısaca göz atmakta yarar vardır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin İlhanlılar tarafından yıkılmasından sonra Anadolu'da Beylikler Dönemi başladığı ve Osmanlı Devleti'nin çekirdeğini oluşturan beyliğin bunlar arasında farklı bir hususiyete sahip olduğu

15 Abdullah Varlı, *Kur'an-ı Kerim ve Kürtçe Meali: Qur'an a Piroz û Arşa Wê ya Bilind*, İstanbul: Cihan Ofset, 1994. Varlı'nın meâli ve Kürtçe meâl literatürü hakkında bkz. Ömer Uluçay, "Kürtçe Kur'an Çevirisi", 17 Şubat 2010, <http://www.kovarabir.com/2010/02/dr-omer-ulucay-kurtce-kur%E2%80%99an-cevirisi/> (4.9.2015). Türkiye'deki ilk Kürtçe (Kırmançî lehçesi) Kur'an tefsiri de 2010 yılından itibaren yayınlanmaya başlamış olup Mele Muhammede Şoşiki'ye aittir: *Tefsîra Qur'anê Nûra Qelban*, 1-6 c., İstanbul: Nûbihar, 2010-2014.

16 Ali Korca, *Kurani i Madh Enuesh Em e Telbi i Tij*, Shkoder 1926, bkz. İsmet Binark - Halit Eren, *World Bibliography of Translations of the Meanings of the Holy Quran: Printed Translations: 1515-1980*, Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, IRCICA, 1986, s. 2; Hafız İbrahim Dalliu, *Ajka e Kuptimevet të Kur'ani Qerimit*, Tiranë 1929, bkz. Ismail Bardhi, "Hâfiz İbrâhim Dalliu", *DİA*, İstanbul 1997, c. 15, s. 92.

17 Ali Rıza Karabeg, *Prijevod Kur'ana*, Mostar 1937, bkz. Esad Duraković, "Karabeg, Ali Rıza", *DİA*, İstanbul 2001, c. 24, s. 371. Ayrıca Şükrü Alagıç'ın 1926-1933 yılları arasında beş ciltlik Boşnakça bir tefsir kaleme aldığı ve 1913'de Yugoslavya Reisü'l-Ulemalığı'na seçilen Hacı Mehmed Cemaleddin Çauşeviç'in 1937 yılında bir Kur'an meâli yayınladığı da bilinmektedir, bkz. <http://www.islamdusuncesi.net/eski-yugoslavyada-kuran-calismalari-231h.htm> (4.9.2015).

18 İlk Gürcüce Kur'an meâlinin 2013'te Marmara İlahiyat'ta öğrenci olan Gürcü asıllı Rezo Mikeladze tarafından yapılan çalışma olduğu anlaşılmaktadır: *Cminda cigni Qurani da misi şinaarsobri vi t'argmani Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı meali (Gürcüce)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.

bilinmektedir. Konargöçer Türkmenlerden oluşan ve ağırlıklı olarak şifahî kültüre sahip bir küçük uç beyliği olan Osmanlı Beyliği, Selçuklu hâkimiyeti altındaki topraklarda değil Bizans topraklarında kurulmuş ve fetihler yoluyla elde ettiği topraklarla genişlemesini sürdürmüştür. Bu sebeple kuruluş aşamasında doğrudan Selçuklu ve Beylikler birikimini devralma durumunda olmayan bu uç beyliği diğer beyliklerden farklı olarak yerleşik bir düzene, oturmuş bir ilim ve kültür hayatına sahip değildi.¹⁹ Bununla birlikte hızlı fetihlerle gelişme istidadı gösteren bu beyliğin yöneticileri kısa zamanda ilim adamı yetiştirmenin ve bunun için gerekli kurumları oluşturmanın önemini kavramış ve 1331'de ilk Osmanlı medresesi Orhan Gazi tarafından İznik'te kurulmuştur. Böylece Osmanlıların, kendilerinden önceki yedi yüzyıllık (ve bunun bilhassa Türklerin kitlesel olarak İslam'ı kabul ettiği son üç buçuk asırlık) devresinde Müslümanların oluşturduğu ilmî geleneği, bu geleneğin dayandığı dünya görüşü ve medeniyet tasavvurunu tevarüs etme yolu açılmış oldu. Gerek İznik'teki ilk medresenin kuruluşu, gerekse genel olarak Osmanlı kuruluş dönemindeki ilmî faaliyetler kaçınılmaz olarak Anadolu'daki diğer beyliklerden ya da İslam dünyasının diğer bölgelerinden gelen ilim adamlarınca yürütülmüş ve bu yazının konusunu oluşturan tefsir ve Kur'an ilimleri sahasındaki ilk eserler de bu âlimler tarafından verilmiştir.

Tefsir ve Kur'an ilimlerine dair Osmanlı dönemindeki eserlerin takdim edilmesine, bunların ne tür zeminlerde ve hangi amaçlarla kaleme alındığı ve dayandığı kaynakların neler olduğu sorusuyla başlanabilir. Kısaca ifade etmek gerekirse; medreseler, mescid ve camiler, tekkeler, saraydaki ilim meclisleri ve modern dönemde bunlara ilave olarak matbuat âlemi bu eserlerin kaleme alındığı başlıca zeminlerdir. Söz konusu zeminlerin gerektirdiği ihtiyaçlar ve her birinin hedef kitlesi farklı tür ve seviyede eser üretilmesini gerektirmiştir. Tefsirin, tedris edilen ilimlerin zirvesi kabul edildiği ve Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik gerekli alet ve şer'î ilimlerin (diğer şer'î ilimler ile dil ve mantık gibi alet ilimleri) öğretilmesini müteakip son aşamada genellikle Beyzâvî ve Zemahşerî tefsirlerinin bazı hâşiyeleriyle birlikte okutulduğu medrese muhitlerinde üretilen eserler hem dil ve üslup, hem de muhteva açısından daha ilmî bir nitelik taşıırken, cami ve tekke muhitlerinde muhatapların seviyesini ve ihtiyaçlarını dikkate alan farklı nitelikte eserler ortaya konulmuştur. Osmanlı'nın modern döneminde tefsir çalışmaları için bir zemin oluşturmaya başlayan matbuat yazılarında da genel okur kitlesinin ihtiyaçları, ilgisi ve seviyesi dikkate alınmıştır. Dolayısıyla Osmanlı döneminde üretilen eserlerin sebep-i teliflerinin birbirinden farklı olduğu, genel olarak biri ilmî diğeri popüler denebilecek iki farklı amaçla kaleme alındıkları söylenebilir. İlmî amaçla yazılan eserlerin sebep-i telifleri arasında Kur'an'ın açıklanması noktasında gücü yettiğince çaba sarf etmek, oluşan birikime katkıda bulunmak

19 Bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim: Rityazi İlimler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, c. 1, s. 127-128.

ve geliştirmek,²⁰ keza bu konudaki maharetini sergilemek, dönemin ilmî tartışmalarına katılmak, medreselere ders kitabı hazırlamak ya da okutulan metinlerde karşılaşılan problemler konusunda öğrencilere yardımcı olacak eser vermek²¹ ve sarayda yapılan Huzur Dersleri²² için hazırlanmak sayılabilir. Mezuniyet için ya da müderrislik gibi bir göreve atanmak üzere kariyer amaçlı üretilen metinler de bu gruba dâhil edilmelidir.²³ Halka yönelik popüler amaçla yazılan eserlerde ise cami ve tekkelerde²⁴ yapılan ders, vaaz ve sohbetler için içerik oluşturmak,²⁵ halkı Kur'an'ın anlamı konusunda bilgilendirmek²⁶ gibi gayeler gözetilmiştir.

20 Örneğin Ebussuûd Efendi ünlü tefsirinin telif sebebini açıklarken, Kur'an'ın i'cazını açıklama hususunda zirve kabul ettiği Zemahşerî ve Beyzâvî tefsirlerindeki faide ve incilerin daha iyi bir tertip ve üslupla ortaya konulması yanında başka kaynaklardan derlediği ve bu ikisinde bulunmayan hususları da ilave etmekten söz etmektedir, bkz. *İrşâdül-akli's-selîm*, nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Riyad: Mektebetü'r-Riyâdi'l-Hadîse, ts., c. 1, s. 3-4.

21 Bu dönemde kaleme alınan şerh, hâşiye, ta'lik ve ihtisar türünden eserlerin yanında münferit bir problemi tartışan tefsir risalelerinin telif sebebi çoğunlukla dönemin tartışmaları bu metinler üzerinden yürütüldüğünden onlara katılmak veya temel metinlere nüfûzda sıkıntı yaşayan öğrencilere yardımcı olmaktır. Öte yandan Beylikler döneminde yapılan kısa süre tercümelerinin beyzade ve şehzadelere Kur'an'la birlikte Arap dilini de öğretmek ve satır arası Kur'an tercümelerinin de medrese öğrencilerine Kur'an lügatini öğretme amacına matuf olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır ki (bkz. İnan, "Kur'an'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıya Çevrileri Üzerine Notlar", s. 90), bu hususlar Osmanlı dönemi için de geçerli olabilecek hususlardır.

22 Lâle Devri'nden itibaren bazı örnekleri görülüp III. Mustafa döneminden itibaren hilafetin ilgasına kadar Ramazan aylarında sarayda padişahın huzurunda düzenli sürdürülen bu derslerde ağırlıklı olarak Beyzâvî tefsiri çerçevesinde bazı âyetlerin takriri ve bunların müzakeresi söz konusudur. Bu takrir ve müzakerelerin bir kısmı yazılı olarak da kayıt altına alınmıştır. Bkz. Ebü'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, c. 1, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951; c. 2-3, İsmet Sungurbey (haz.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1966.

23 Münhal olan medreselerde hoca olmak üzere birden fazla aday olması durumunda adayların bir imtihana tâbi tutularak ilmî bir mesele hakkında takrirleri dinlendiği gibi aynı konuda bir risale yazmalarının da istendiği bilinmektedir. Örneğin 966/1558'de Sahn-ı Semân müderrisliği için yapılan imtihanda tefsirden de bir mesele sorulduğu ve risale kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Keza 991/1583 senesinde Üsküdar Nurbânu Sultan Küliyesi'ne münasip görülen Ayasofya müderrisi Şemseddin Efendi'den Ramazan ibtidasında En'âm 6/8 âyetinin tefsirine dair ders yapması istenmiş, bilahare akdedilen bir mecliste de kaleme aldığı risale okunmuştur, bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 2. bsk., Ankara: TTK, 1984, s. 64, 66.

24 Tekkelerde meşayih tarafından yapılan sohbetler "Mecâlîs" adı verilen hususî bir tasavvufî/işarî tefsir türünü ortaya çıkarmıştır. Aziz Mahmud Hüdayî ve Niyazi-i Mısrî'nin bu türden eserleri bulunmaktadır.

25 İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ı, Bursa'daki camilerde Kur'an'ın baştan sona tefsirini ele alan vaazları vesilesiyle ortaya çıkmıştır. Benzer şekilde Eşrefzâde İzzeddin Efendi de *Enisü'l-cenân* adlı tefsirini Bursa'daki Eşrefzâde Dergahı'nda halka vaaz olarak aktarması, söz konusu eserin de benzer amaçlarla kaleme alındığını göstermektedir, bkz. Özgel, "Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetleri", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, Mehmet Akif Koç – İsmail Albayrak (eds.), Ankara: Otto, 2013, s. 149, 151.

26 Örneğin Gurabzâde (ö. 1099/1688), Kâşîfî ve Beyzâvî tefsirlerinden tercüme yoluyla ➤

Osmanlı dönemi tefsirlerinin yorum tarzı ve metodoloji açısından başlıca üç farklı damardan ve bunların yansımaları sayılabilecek farklı yorum geleneklerinin ürünü kaynaklardan beslenmesi söz konusudur. Faslı düşünür Câbirî'nin (ö. 2010) kavramsallaştırmasıyla ifade edersek, bunlardan ilki Arap dil ilimleri ve usûl-i fıkıh temelli beyanî bilgi sistemi, ikincisi keşf ve ilham dışında nazarı boyuta da sahip irfanî bilgi sistemi ve üçüncüsü akıl ve istidlal temelli burhanî bilgi sisteminin ürünü olan kaynaklardır. Hicrî ilk beş yüzyılda kendi içinde gelişimini sağlayan bu sistemler Gazzâlî'den (ö. 505/1111) itibaren birbiriyle etkileşim içine girmeye başlamıştır.²⁷

Osmanlı döneminde kaleme alınan tefsirler üzerinde mutlak olarak ve özellikle klasik tefsir geleneğindeki rivayet ve dirayet tefsirleri kategorileri altında ele alınan ürünlerdeki lisanî, akfî ve İslamî ilimler birikimine dayalı beyanî açıklamalar açısından en etkili olan üç eserden söz edilebilir. Bunlardan biri Kadî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl*'idir. Altı yüzyıllık dönem boyunca gerek medrese ve cami derslerinde en fazla okutulan tefsir metni olarak ve gerekse üzerine şerh, hâşiye, ta'lik ve ihtisar türünden en fazla çalışmanın yapıldığı temel metin olarak *Envârü't-tenzîl*'in tartışılmaz bir üstünlüğü söz konusudur.²⁸ Her iki kriter

oluşturduğu eserini, daha önce yapmış olduğu kısmî tefsir tercümelerini beğenen Bağdat valisi İbrahim Paşa'nın kendisinden "lisân-ı Arabîde bîbehre olan ebna-yı Türk Kur'an-ı vâdîhu'l-burhânın manalarından hissemend olalar ve ânin lugatini fehmetmedikleri ecelden müstemend olmayalar" talebi üzerine kaleme almıştır, bkz. Gurabzâde Ahmed Nâsîh, *Zübedü âsârî'l-Mevâhib ve'l-Envâr*, İstanbul: Rıza Efendi Matbaası, 1292, c. 1, s. 3.

Mehmed Niksârî de (ö. 1225/1810) İhlâs sûresini tercüme ve tefsir etme gerekçesini, namaz kılan bir müslümanın "...biz lisân-ı Arabî'yî bilmezüz emmâ bir kimesne ehl-i ilimden ola ki namaz içinde okuduğumuz aksar süreden birisini Türkî'ye tercüme etse anı iştisevüz namaz içinde okuduğumuz vaktin mana mülâhazasıyla bize bir nevi huzur olaydı namaz için..." şeklinde dile getirdiği talebini karşılamaya bağlamaktadır, bkz. Ayasofya Kitaplığı, Tefsir: 386'dan nakleden İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri*, s. 21.

27 Muhammed Âbid el-Câbirî, İslam kültüründeki bilgi sistemlerini beyanî, irfanî ve burhanî terimleştirmeleriyle ele almaktadır. İlki dilciler, fakihler ve kelamcılar, ikincisi sufilere ve üçüncüsü İslam ilimlerinin bilgi sistemlerini ifade eder. Detaylar için bkz. *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı: Arap-İslam Kültüründeki Bilgi Sistemlerinin Eleştirel Bir Analizi*, çev. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, İstanbul: Kitabevi, 1999.

28 Bununla birlikte bu dönemde Beyzâvî'ye, görüşlerinde Mutezili ve felsefî unsurlar bulunduğu gerekçesi başta olmak üzere çeşitli sebeplerle ciddi eleştiriler yöneltildiğini de hatırlatmak isteriz. Fatih'in hocası Molla Gürânî bu eleştiri sahiplerinin başında gelir, bkz. Mahmut Ay, "Fatih ve Bakara Suresi Örneğinde Molla Gürânî'nin Beydavi Eleştirisi", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-*, 2011, Bilal Gökkr vdğr. (eds.), İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2011, s. 385-426. Ay'ın *TALİD*'in elinizdeki sayısında da bu konuya dair bir yazısı bulunmaktadır. Saçaklızâde Mehmed Efendi de tabiatında felsefe baskın olan Beyzâvî'nin felsefî görüşlerini gizlediğini ve bu yüzden Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ından daha zararlı olan Beyzâvî tefsirine, ancak bu görüşlerden kendini koruyabilecek olanların müracaat etmesinin caiz olacağını söyler, bkz. Saçaklızâde Mehmed b. Ebibekr el-Mer'âşî, *Terîbü'l-ulûm*, nrş. Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed, Beyrut: Dârü'l-Beşâirî'l-İslâmiyye, 1988, s. 166.

açısından bir diğer önemli kaynak -üzerine yapılan çalışma sayısı bakımından *Envârü't-tenzîl*'in çok gerisinde olsa da- Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ıdır. Osmanlı döneminin itkadî anlamda hâkim paradigmasına aykırı olarak Mu'tezile mezhebine müntesip olmakla birlikte, beyanî tefsir yaklaşımının vazgeçilmez bir unsuru olan Kur'an-ı Kerim'in dil ve belagat inceliklerini tahlil etmedeki eşsiz başarısı sebebiyle Zemahşerî'nin bu eserinden müstağni kalınmamıştır. *el-Keşşâf*'ın Osmanlılar arasında yaygınlık kazanmasını, dil tahlillerindeki yetkinliği yanında kelamî âyetler bağlamında kapsadığı hür iradeyi esas alan akîl yorumlar ihtiva etmesi yönüyle Mâtüridî'nin tervic ettiği akılcılığa uygun bulunması şeklinde izah edenler çıkmışsa da bu görüş eleştirilmiştir.²⁹ Bununla birlikte *el-Keşşâf*'ın başta Beyzâvî'nin eseri olmak üzere hakkında kaleme alınıp i'tizâlî fikirlerine dikkat çeken hâşiye ve ihtisar türünden eserlerle birlikte, tabir caizse süzgeçten geçirilerek tedris edilmesi söz konusudur. Zaten Beyzâvî'nin eserinin Osmanlılarda bu derecede fonksiyonellik ve yaygınlık kazanmasında, esas itibarıyla diğer özellikleri yanında onun bu filtreleme işini başarıyla uyguladığı kabulünün etkili olduğu söylenebilir. Beyzâvî'nin eserinin *el-Keşşâf* ile olan münasebeti o derece ileridir ki, *Envârü't-tenzîl*'i *el-Keşşâf*'ın muhtasarı olarak görenler bulunmaktadır.

Osmanlı dönemi tefsir literatürü üzerinde tedris metni ve üzerine yapılan çalışmaların hacmi açısından olmasa bile lugavî ve akîl izahlar yanında bilhassa Ehl-i sünnet görüşlerinin temellendirilmesi ve müdafaası noktasında en etkili olmuş kaynak ise Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîru'l-kebir)* adlı eseridir. Osmanlı döneminde kaleme alınmış tefsirlerin çoğu kaynak göstererek ya da göstermeksizin Râzî tefsirini âdeta bir mühimmat deposu gibi kullanmışlar ve ondan müstağni kalamamışlardır. İslam dünyasının merkezindeki hâkim paradigmayla uyumlu Şâfiî-Eş'arî kimliğiyle Râzî'nin kendi dönemine kadar rivayet ağırlıklı olan Sünnî tefsir geleneğinde dirayet ağırlıklı bir dönüşüm gerçekleştirmesi açısından çok önemli bir rol oynadığı kabul edilmektedir. Ayrıca Mutezili Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ının bir Râzî takipçisi olan Beyzâvî aracılığı ile Sünnî dünyada yaygınlık kazanmasının da *et-Tefsîru'l-kebir* sayesinde söz konusu olduğu iddiası³⁰ yanı sıra; müstakil tefsir sahibi olmasalar bile, Osmanlı dönemi

29 Akılcılık vurgusu için bkz. Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları (Kuruluştan XXVI. Asrın Sonuna Kadar)*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006, s. 91. Güney buradaki akılcılık ve hür irade vurgularını müphem bulur ve bunun topyekûn kelâm ulemasını zan altında bıraktığını düşünür, bkz. "Gaza Devrinde Kur'ân'ı Yorumlamak", s. 200-201.

30 Râzî'nin tefsir tarihindeki yeri ile alakalı bu görüşler Mustafa Öztürk tarafından dile getirilmektedir. Öztürk Abbasiler dönemindeki Mihne süreci sonrasında İslam dünyasının merkezinde (bununla o hem Irak, Suriye ve Mısır bölgesini, hem de Şa î-Eş'arî paradigmayı kasteder) Ehl-i hadis'in Mu'tezileye galebesi neticesi olarak rivayet eksenli bir anlayış hâkimken, bu anlayışın gerçek anlamda Râzî ile değiştiğini düşünür. Gerçi Râzî öncesinde Mâtüridî ve Mâverdî gibi dirayet tarzı tefsir yapan Sünnî müfessirler olmuştur. Ne var ki bunlar coğrafi merkezin dışında kaldıklarından ve Mâtüridî örneğinde olduğu gibi belki muhaddisler ve fukaha tarafından i'tizâlî bulunduğu Sünnî dünyada fazla yaygınlık kazanamamıştır, ➤

şerh, haşiye ve ta'lik literatürünün en önemli kaynakları arasında gösterilen ve Beyzâvî gibi birer Râzî takipçisi olan Sa'deddin et-Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) de ayrı bir yeri olduğu gerçeği dikkate alındığında, Fahreddin er-Râzî'nin doğrudan etkisi dışında dolaylı etkisiyle de Osmanlı döneminin en etkili kaynağı olduğu görüşü ileri sürülebilir.³¹ Zira Teftâzânî ve Cürcânî'nin *el-Keşşâf* üzerine kaleme aldıkları hâşiyelerine (*Hâşiye ale'l-Keşşâf*) dair Osmanlı döneminde birçok hâşiye ve ta'lik çalışması yapılmıştır.³² Osmanlı dönemi tefsirleri üzerinde sayılanlar kadar olmasa da Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Begavî, Sa'lebî, Neseî, Hâzin ve kendinden sonrakiler için Ebussuûd gibi müfessirler de beyanî açıklamalar açısından Osmanlı dönemi tefsirleri üzerinde etkili olmuş kaynaklar arasında zikredilebilir.

Osmanlı dönemi müfessirlerinden Hacı Paşa el-Aydî'nin (ö. 827/1424?) *Mecme'u'l-envâr*'ı, Şihâbüddin es-Sivâsî'nin (ö. 860/1455) *Uyûnu't-tefâsîr*'i, Musannifek'in (ö. 875/1470) *eş-Şifâ*'sı (diğer adıyla *Muhammediyye*), Molla Gürânî'nin (ö. 893/1488) *Gâyetü'l-emânî*'si, İbn Kemal diye de anılan Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) *Tefsîru'l-Kur'ân*'ı, Ahmed b. Mahmud el-Esam el-Karamanî'nin (ö. 971/1562) *Tefsîru'l-Kur'ân / Tefsîru'l-Karamanî*'si, Ebussuûd'un (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-akli's-selîm*'i, Bedrüddin el-Münşî'nin (ö. 1001/1593) *Nezilü't-tenzil*'i, Göğsügür Lutfullah Erzurumî'nin (ö. 1202/1788) *Râmûzu't-tahrîr*'i, Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-me'ânî*'si, Molla Halil Si'irdî'nin (ö. 1259/1864) *Basîratü'l-kulûb*'u ve Cemâleddin el-Kâsımî'nin (ö. 1914) *Mehâsinü't-te'vîl*'i bu beyanî açıklama tarzını devam ettiren örneklerden bazıları olarak zikredilebilir. Sayılan tam tefsirler dışında Osmanlı döneminde kaleme alınan nâtamam tefsirlerle süre

bkz. "Tefsirde Fahreddin er-Râzî", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, Ömer Türker, Osman Demir (eds.), İstanbul: İSAM Yayınları, 2013, s. 326-327.

31 Burada İcî, Teftâzânî, Cürcânî ve Beyzâvî gibi isimlerin özellikle kelimeler açısından, Beyzâvî'nin buna ilave olarak fıkıh usulünde Râzî'nin bir takipçisi olduğunu hatırlatmak isteriz. Bkz. Müstakim Arıcı, "İslâm Düşüncesinde Fahreddin er-Râzî Ekolü", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, s. 167 vd.; Fıkıh usulü açısından Beyzâvî'nin Râzî mektebindeki yeri için ayrıca bkz. Tuncay Başoğlu, *Fıkıh Usulünde Fahreddin er-Râzî Mektebi*, 2. bs., İstanbul: İSAM Yayınları, 2014, s. 150 vd.

32 Şükrü Maden doktora tezinin önümüzdeki günlerde İSAM tarafından kitaplaştırılacak halinin (*Tefsirde Hâşiye Gelenegi ve Seyhâde'nin Envârü't-Tenzil Hâşiyesi*) sonuna eklediği hacimli listede bu iki âlimin kaleme aldığı tefsir hâşiyeleri üzerine yapılan çalışmaları saymaktadır. Burada Fahreddin er-Râzî'nin yukarıda sözü edilen Osmanlı dönemindeki etkisinin de aşında büyük ölçüde Teftâzânî ve Cürcânî üzerinden gerçekleştiğini ifade etmek isteriz. Bu ikilinin *el-Keşşâf* hâşiyeleri dışında başta kelama dair olanlar olmak üzere çeşitli eserleri Osmanlı medreselerin temel ders kitabı olma işlevi görmüşlerdir. Osmanlı medrese sisteminde bazı medreselerin okutulan temel metinleri göstermek üzere *Hâşiye-i Tecrid* ve *Hâşiye-i Miiftâh* gibi Cürcânî'nin kaleme aldığı hâşiyelerle anılması dikkat çekicidir. Cürcânî'nin Osmanlı düşüncesi üzerindeki etkisi için bkz. Müstakim Arıcı, "Bir 'Otorite' Olarak Seyyid Şerif Cürcânî ve Osmanlı İlim Hayatındaki Yeri", *İslâm Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürcânî Örneği*, M. Cüneyt Kaya (eds.), İstanbul: Klasik, 2015, s. 61 vd.

ve âyet tefsirleri yanında şerh, hâşiye türü eserlerin, keza tefsir risâlelerinin önemli bir kısmında da bu beyanî açıklama tarzı hâkimdir.

Beyanî açıklamaya dayalı yaklaşım dışında Osmanlı tefsirinin beslendiği ikinci ana damar irfanî açıklamayı esas alan tasavvufî yaklaşımdır. Bu yaklaşımın keşf ve ilhama, sufînin kalbine doğan manalara dayalı işarî yönü yanında Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ve Sadreddin Konevî (ö. 673/1274) gibi isimlerce sistemleştirilen Vahdet-i vücûd görüşüne dayalı nazarî yönü de bulunmaktadır. Osmanlı dönemi sufi Kur'an yorumları üzerinde etkili olan kaynaklar arasında Kuşeyrî'nin (ö. 465/1073) *et-Teysîr* ve *Letâîfü'l-işârât* adlı eserleri, Necmeddin Dâye'nin (ö. 654/1256) *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye* / *Bahru'l-hakâik'i*, özellikle nazarî sufi yorumlar konusunda Abdürrezzak el-Kâşânî'nin (ö. 730/1329) *et-Te'vilâtü'l-Kâşâniyye*'si ile Sadreddin Konevî'nin *İ'câzü'l-beyân*'ı sayılabilir.³³

Bu tefsir tarzı Kâşânî ve Konevî üzerinden Vahdet-i vücûd anlayışıyla irtibat kuran Davud el-Kayserî (ö. 751/1350) tarafından devam ettirildiğinden, Osmanlı döneminin daha en başından itibaren var olan bir yöneliştir. Kayserî'nin *Şerhu Besmele mine't-Te'vilâtü'l-Kâşâniyye*'si,³⁴ Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) *Aynü'l-a'yân*'ı, Nî'metullah Nahcivânî'nin (ö. 920/1514) *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye*'si, Bâlî Efendi'nin (ö. 960/1552) bazı âyetleri tefsir eden risâleleri,³⁵ Aziz Mahmud Hüdayî'nin (ö. 1038/1628) *Nefâisü'l-Mecâlis*'i, İsmail Ankaravî'nin (ö. 1041/1632) *Fütuhât-ı Ayniyye*'si, Abdullah Bosnevî'nin (ö. 1054/1644) tefsire dair risâleleri,³⁶ Niyazi-i Mısırî'nin (ö. 1105/1694) *Mecâlis* ve *Tefsîru'l-Fâtihâ*'sı, Nasûhî Mehmed Efendi'nin (ö. 1130/1718) *Tefsîru'l-Kur'ân*'ı, İsmail Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-beyân*'ı ve Eşrefzâde İzzeddin Ahmed'in (ö. 1153/1740) *Enîsü'l-cenân*'ı sufi yorum tarzını yansıtan eserlerden bazılarıdır.³⁷ Ayrıca Osmanlı döneminde kaleme alınmış dirayet tefsirlerinden Âlûsî tefsiri gibi ağırlıklı olarak beyanî açıklamalar ihtiva eden bazı örneklerin, yer yer âyetin zahiriyle çelişmeyecek türden işarî manalara yer verdiği de bilinmektedir. Bu açıdan işarî tefsir yaklaşımının beyanî açıklamalara dayalı tefsir geleneğinden sonra Osmanlı dönemi tefsirlerinin en belirgin hususiyetlerinden birini yansıttığı söylenebilir. Ancak sayılan örneklerden anlaşılacağı üzere Osmanlı döneminde kaleme alınmış tasavvufî

33 Burada İmam-ı Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) doğrudan tefsir eseri olmamakla birlikte *Ihyâ ve Mişkâtü'l-envâr* gibi bazı eserlerindeki yorumlarıyla Osmanlı dönemi işarî tefsirleri üzerinde etkili olduğu söylenebilir.

34 Güney, "Gaza Devrinde Kur'ân'ı Yorumlamak", s. 214.

35 Ziya Demir bu risâlelerden Süleymaniye Kütüphanesinde tespit edebildiği birini *Risâle fi tefsîri âyâtin muhtelife* adıyla tanımaktadır, bkz. *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 259-261.

36 Abay bunlardan tespit edebildiği yirmisini saymaktadır, bkz. *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 156-157.

37 Osmanlı dönemi tefsir kaynakları ile farklı ekoller ve temsilcileri için ayrıca bkz. Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012, s. 17-31; Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, 3-12.

tefsir örnekleri daha ziyade belli sûre ve âyet tefsirleri yanında tefsirle alakalı risâleler şeklinde kaleme alınmış olup,³⁸ baştan sona tasavvufi yaklaşımla yazılmış tam tefsir yok denecek kadar azdır. Hatta nâdir örnekler arasında gösterilen Nahcivânî'nin 901/1495'te Tebriz'de tamamladığı tefsiri bir yana bırakılırsa,³⁹ diğer örnek olarak gösterilen Bursevî'nin tefsiri, îşârî yorumları belirgin olmakla birlikte beyanî açıklamalara dayalı zahirî manalara da genişçe yer vermesi sebebiyle salt tasavvufi tefsir olarak görülemez. Dikkat çekici bir diğer husus ise hurufî ve batınî eğilimleri olan bazı örnekler dışında,⁴⁰ Osmanlı dönemi tasavvufi tefsirlerin umumiyetle zahirî mana ile uyumlu bir çerçevede geliştiğidir.

Osmanlı dönemi tefsir eserleri üzerinde ilk ikisi kadar olmasa da belli etkileri bulunan üçüncü bir damardan da söz edilebilir. Bu da İslam düşüncesinin hikemî geleneğindeki burhanî bilgi sisteminin ürünü olan felsefî yorum tarzıdır.⁴¹ Ünlü Meşşâî filozofu İbn Sînâ, İhlâs sûresini Meşşâî felsefenin kavram ve nazariyeleri çerçevesinde tefsir etmiş ve Osmanlı döneminde -müstakil İhlâs sûresi tefsirleri yanında- İbn Sînâ'nın İhlas sûresi tefsiri üzerine kaleme alınan bir şerh ve hâşiye literatürü ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında Ahmed el-Maraşî ed-Debbâğî (ö. 1165/1741) ve Ebû Said Mehmed el-Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) aynı adı taşıyan *Hâşiye alâ Tefsîri Sûreti'l-İhlâs li-İbn Sînâ* adlı eserleri sayılabilir.⁴² İbn Sînâ'nın İhlâs

38 Bu çerçevede yukarıda sayılanlar dışında Cemal-i Halvetî'nin (ö. 899/1499) Haşr sûresinin son âyetlerini tasavvuftaki atvâr-ı seb'a açısından yorumlayan *er-Risâletü'l-Kevseriyye*'si yanında Fâtîha ve Duhâ sûreleri tefsiri ile Âyetü'l-kürsî'nin tefsiri mahiyetindeki *Kitâbu'n-Nürîyye*'si, Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin'in *Tefsîru'l-Fâtîha*'sı gibi bazı eserlere işaret edilebilir. İşârî tefsirler ve Osmanlı dönemi örnekler için bkz. Süleyman Ateş, "İşârî Tefsir", *DİA*, İstanbul 2001, c. 23, s. 424-428.

39 Ni'metullah Nahcivânî'nin *el-Fevâihu'l-ilâhiyye*'yi herhangi bir kaynağa müracaat etmeden kaleme aldığı, eserin bütün âyetleri ele alan ilk tasavvufî tefsir olduğu, zâhirî ve îşârî tefsir eğilimini birleştiren bir metot izlese de rivâyet ve dirâyet tefsiri örneklerine az yer verdiği ve her fırsatta Vahdet-i vücûd nazariyesini işlediği için tenkit edildiği belirtilmektedir, bkz. Yaşar Kurt, "Ni'metullâh b. Mahmûd", *DİA*, İstanbul 2007, c. 33, s. 132.

40 Bu alana dair eser veren Şeyh Bedreddin Simavî, Beyazıt Halife (ö. 1515) ve Niyazi-i Mısırlı gibi kimi mutasavvıflarda zahire aykırı görünen bazı hurufî ve batınî yorum örneklerine rastlanması da bir vaki'dir. Bkz. Kerim Özmen, "Osmanlı Tefsir Literatüründe Huru'lik İzleri -Beyazıt Halife Örneği-", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*, Bilal Gökkr vdğr. (eds.), İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2013, s. 167-182; Mahmut Ay, "Niyâzi-i Mısırlı'nın Kur'an ve Tefsir Anlayışı", *a.e.*, s. 183-228.

41 İbn Sînâ dışında Kindî ve Farabî gibi İslam ilozoflarının yanı sıra İhvân-ı Safâ'nın bazı âyetlere getirdiği felsefî yorum örnekleri olduğu bilinmektedir. Felsefî tefsir için bkz. Ahmet Faruk Güney, "İbn Sînâ'dan Elmalılı'ya İhlas Suresi Felsefî Tefsir Geleneği: -Bir Varlık İdrakinin Zeminini Olarak İhlas Suresi Tefsiri-", Doktora tezi, Marmara Üni., 2008, s. 20-29. Güney bu çalışmasında Vahdet-i vücûd birikimi ile kaleme alınmış nazarî tefsirlerin de tasavvufî tefsirler değil, felsefî tefsirler kategorisinde ele alınabileceği görüşünü dile getirmektedir (s. 19).

42 Bkz. Güney, "İbn Sînâ'dan Elmalılı'ya İhlas Suresi Felsefî Tefsir Geleneği", s. 52-59. Güney, *TALİD*'in bu sayısında da söz konusu literatüre dair bir yazı kaleme aldığından oraya bakılabilir.

sûresi tefsirine yönelik olarak görülen bu ilginin, söz konusu eserin yine İbn Sînâ'ya ait benzer tarzda kaleme alınmış olan Muavvizeteyn tefsiriyle birlikte 1910 yılında Şerefeddin (Yaltkaya) tarafından *Sırat-ı Müstakîm (SM)* mecmuasında Türkçeye tercüme edildiği Osmanlı son dönemine kadar devam ettiği görülmektedir.⁴³

Yukarıda Câbirî'den naklen bu üç bilgi sisteminin Gazzâlî'den itibaren birbirine yakınlaştığını ve birbiriyle etkileşime geçtiğini vurgulamıştık. Bu husus özellikle kelim ve felsefeyi mezceden ve Osmanlı dönemi eserleri üzerinde de son derece etkili olan Fahreddin er-Râzî ve takipçilerinde belirgindir. Bu yüzden beyanî bilgi sistemini esas alan Zemahşerî'den farklı olarak Râzî ve başta Beyzâvî olmak üzere takipçilerinin beyanî bilgi sistemi yanında burhanî bilgi sistemi içerisinde tefsir faaliyetinde buldukları göz ardı edilmemelidir.

2. Dönemler, Türler, Hususiyetler

Tefsir ve Kur'an ilimleri literatürü açısından Osmanlı dönemi formasyon, tür ve yoğunluk kriterleri göz önünde bulundurularak kuruluş, klasik ve modern olmak üzere üç dönem halinde ele alınabilir. Kuruluş dönemi, başlangıçtan ve bunu müteakip yaklaşık otuz yıl sonra İznik'te ilk medresenin tesisiyle başlayıp Yıldırım Beyazıt'ın 1389'da tahta geçmesiyle medrese sisteminin yerleşmesine kadar süren devreyi kapsar. Bir tür hazırlık safhası olarak da görülebilecek bu dönemde alana dair formasyonunu Osmanlı öncesi ya da dışında tamamlamış âlimlerin ortaya koyduğu nadir sayıda ve belli türlerde (tam tefsirlerin henüz görülmediği bu dönemde müstakil sûre ve âyet tefsirleri ile bazı tefsirler üzerine kaleme alınan hâşiye türünden) eserlere rastlanır. Ayrıca bu dönemde Beylikler döneminin ayırt edici özelliklerinden olan Türkçe eserler verilmesi uygulamasına devam edilir. Tefsir ve Kur'an ilimleri sahasında Osmanlı'da eser veren ilk müellif konusunda farklı isimlere rastlanmaktadır. Bu farklılık eser türü ile alakalıdır. Kronolojik olarak bakıldığında en erken eserler müstakil âyet ve sûre tefsirleri ile şerh ve hâşiye türüne dairdir. Osmanlıda gerek âyet tefsiri, gerekse şerh türünde eser veren en erken isim, ilk Osmanlı medresesinin de müderrisi olan Davûd el-Kayserî⁴⁴ iken, ilk sûre tefsiri kaleme alan kimse Muslihuddin Mustafa b. Muhammed'dir (ö. 1331'den sonra).⁴⁵ Hâşiye türünden ilk eser ise Cemâleddin

43 Bkz. "Tefsîr-i Sûre-i İhlâs li-İbn Sînâ: Kable'l-ibtidâ Bir Kaç Söz", *SM*, c. 5, sy. 106 (2 Eylül 1326), s. 20-25; "Tefsîr-i Muavvizeteyn li-İbn Sînâ", *SM*, c. 5, sy. 109-110 (23 Eylül 1326-29 Eylül 1326), s. 71-73, 87-88.

44 İki âyet arasında tearuz iddiasını ele aldığı *el-İthâfû's-Süleymânî fî ahdi Orhânî* ile *Şerhu Besmele mine't-Te'vîlâtî'l-Kâşânîyye* adlı eserleri vardır, bkz. Güney, "Gaza Devrinde Kur'an'ı Yorumlamak", s. 213-214.

45 Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'ya ithaf ettiği Türkçe *Mülk Sûresi Tefsiri ve İhlâs Sûresi Tefsiri* vardır, bkz. Güney, "Gaza Devrinde Kur'an'ı Yorumlamak", s. 210-211. Mustafa b. Muhammed'in ayrıca İnançoğulları beylerine takdim ettiği Türkçe bazı sûre ve cüz tefsirleri de vardır. Muhammed Yelten İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Kütüphanesi'nde bulunan ve içinde Yâsîn ve Fâtiha sûreleri ile Tebâreke ve Amme cüzlerinin tefsirinin yer

Aksarâyî'ye (ö. 791/1388) aittir.⁴⁶ Şu ana kadar söylenenlere bir hususu da ilave etmek isteriz ki, özellikle Kur'an yorumları açısından Osmanlı dönemi sadece Kur'an ve tefsire dair bu doğrudan eserlerle sınırlı değildir. Tıpkı kendinden önceki dönemlerde olduğu gibi Osmanlı döneminde de Aşık Paşa'nın 730/1330'de yazdığı *Garibnâme*si ve Şeyhoğlu'nun 803/1401'de kaleme aldığı *Kenzü'l-küberâ*'sı gibi erken dönemin farklı türden pek çok edebî eserinde âyetler üzerine yorumlar içeren zengin bir malzeme bulmak mümkündür.⁴⁷

Klasik dönem, Yıldırım Beyazıt'tan itibaren medrese sisteminin yerleşip yaygınlaştığı ve farklı metot ve meşreplere dayalı kaleme alınan tam tefsirlerden müstakil sûre ve âyet tefsirlerine; bilhassa Zemaşerî ve Beyzâvî tefsirleri üzerine kaleme alınan şerh, hâşiye ve talik türünden çalışmalardan münferit tefsir problemlerine dair müstakil risalelere; tecvid ve kıraate dair eserlerden sözlük, fihrist/delîl gibi müracaat eserlerine varıncaya kadar bu sahaya ait farklı türde eserlerin nispeten yoğun olarak verildiği en geniş dönemi kapsar. Medreselerin yaygınlaşmasıyla birlikte artık eğitim dili ve ortaya konan eserlerde Arapçanın hâkim dil hâline gelmesi söz konusudur. Bununla birlikte Beylikler döneminin devamı olarak özellikle XV. yüzyılda bazı klasik tefsirlerin Türkçeye çevrilmesi yanında Türkçe eser kaleme alınması uygulamasına devam edildiği görülmektedir. Bilahare XVII. yüzyılın sonlarından itibaren bazı tefsirlerin Türkçeye çevirmeye ve kısmen Türkçe kaleme alınmaya başlandığı bir dönem tekrar gelecektir.

İlk tam tefsirler klasik dönemle birlikte görülmeye başlar. İlk tam tefsirin sahibi vefat tarihi konusunda farklı bilgiler bulunan Şihâbüddin es-Sivâsî'dir. Erken dönemde tefsir yazan isimler arasında ayrıca Kutbuddin İznîkî (ö. 821/1418), Şeyh Bedreddin Simavî (ö. 823/1420) ve Hacı Paşa el-Aydî'nin adları zikredilmektedir. İlk tefsir çevirileri de bu dönemde başlar. Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin XV. asrın başları ya da uzak bir ihtimalle XIV. asrın sonlarında Türkçeye yapılan tercümeleleri⁴⁸ ilk tam tefsirlerle hemen hemen aynı dönemlerde ortaya konulmuş

aldığı bir yazmadan hareketle bunların 1362-1368 yılları arasında Denizli veya çevre illerde kaleme alındığını tahmin etmektedir, bkz. "Anadolu Sahasında Yapılmış Sure Tefsirleri ve Bu Tefsirlerin Türk Dili Açısından Önemi", *İlmî Araştırmalar*, sy. 9 (2000), s. 250.

46 Aksarâyî *Hâşiye ale'l-Keşşâf* adlı eserini Çandarlı Kara Halil'e ithâf ettiği, *Şerhu müşkilâtî'l-Kur'an ve'l-hadîs* adlı eserini de Sultan Beyazıt adına kaleme aldığından Osmanlı müfessirleri arasında sayılmaktadır, bkz. Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 102.

47 Bkz. Güney, "Gaza Devrinde Kur'an'ı Yorumlamak", s. 205-206.

48 Bkz. İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleleri*, s. 16. Semerkandî tefsirinin Ahmed-i Dâî (ö. 1421'den sonra), Musa İznîkî (ö. 1434?) ve İbn Arabşah'a (ö. 1450-1) nispet edilen Türkçe tercümeleleri günümüze ulaşmıştır. Ne var ki kaynaklardaki ve kütüphane kayıtlarındaki çelişkili bilgilerden dolayı bu tefsirin gerçek müterciminin kimliğini tespit meselesi oldukça karmaşık bir hâl almıştır. Hususen bu problemi ele alan Çetin, Semerkandî tefsiri çevirisinin aslında Musa İznîkî'ye ait olduğu; çeşitli kaynaklarda İznîkî'nin Hâzin'in *Lübâbü'n-nukûl* adlı tefsirinden yaptığı kabul edilen *Enfesü'l-cevâhir* adlı tercüme ile Semerkandî tefsirinin çevirisinin aslında aynı çalışma olduğu; İbn Arabşah'ın Musa İznîkî'nin Semerkandî tefsiri ➤

eserler kabul edilmektedir. Bu noktada belki Kur'an tercümelerinden Osmanlı döneminde yapılan ilk çalışmanın hangisi olduğu sorulabilir. İstinsah kayıtları ve dil özelliklerine bakılarak XV. yüzyıla ve bilhassa Fatih dönemine tarihlendirilen Kur'an tercümelerinden çok sayıda nüsha bulunmaktadır. Ne var ki, bunların ne zaman, kimler tarafından yapıldığı ve Doğu Türkçesiyle yapılan çevirilerle münasebetlerinin ne olduğu hususu tam olarak aydınlatılamamıştır.⁴⁹ Bu noktada Topaloğlu tarafından Muhammed b. Hamza'ya nispet edilen ve XV. yüzyıl başlarında yapıldığı ileri sürülen satır-arası Kur'an tercümesi akla gelmektedir. Özellikle Muhammed b. Hamza'nın Molla Fenârî'nin gerçek ismi olduğu düşünüldüğünde, Osmanlı'da ilk Kur'an tercümesinin klasik dönemin hemen başlarında -bazı araştırmacılarda görüldüğü üzere- Molla Fenârî tarafından yapıldığı ileri sürülebilir. Ne var ki son gelişmeler hem bu tercümenin tarihini, hem de mütercimi konusundaki bu ihtimalleri zayıflatmaktadır.⁵⁰

tercümesini ihtisar ettiği ve nihayet Ahmed-i Dâî'nin Semerkandî tefsirinden bir tercümesi bulunmadığı kanaatine varmıştır, bkz. Abdülbaki Çetin, "Ebu'l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22 (Güz 2007), s. 85.

49 Bkz. İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri*, s. 17-20. İnan'ın tanımını yaptığı Osmanlı dönemi Kur'an tercümelerinden tarih itibarıyla en eski olanı Muhammed bin Seyyid Gazi Tirevî'nin 2 Şevval 886 (1476) tarihinde istinsahını tamamladığı Ali Dehri Dilçin nüshası gözükmektedir. Bununla birlikte bu tarih, tercüme değil istinsah tarihini gösterdiğinden, tercümenin ne zaman yapıldığı konusunda kir vermemektedir. İnan başka bir yazısında da Osmanlı döneminde yapılmış Kur'an tercüme ve tefsir çevirilerinden kendisinin ya da bazı müsteşriklerin tespit ettiği on dokuz yazma nüshayı tanıtır ve bunların 2-3 asla irca edilebileceği kanaatini izhar eder, bkz. "Kur'an'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar", s. 82-87. Osman Kesioğlu da bu dönem Kur'an tercümelerinden ikisini tanıtmaktadır, bkz. "Fatih Devrine Ait İki Kur'an-ı Kerim Tercümesi", *Vakıflar Dergisi*, 1958, sy. 4, s. 91-104.

50 Ahmet Topaloğlu, *Muhammed b. Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır-Arası" Kur'an Tercümesi*, 1-2 c., Ankara: Kültür Bakanlığı, 1976-1978. Kırk yıl aradan sonra bugünlerde çalışmasının yeni baskısını gözden geçirerek hazırlamakla meşgul olan Topaloğlu ulaştığı farklı sonuçları şifahi olarak bizimle paylaştı. Buna göre, söz konusu Kur'an tercümesi ilk baskıda gösterildiği şekilde miladî XV. yüzyıla değil, XIV. yüzyılın muhtemelen ikinci yarısına ait olması ve ilk baskıda tercümenin kendisine nispet edildiği Muhammed b. Hamza da mütercim değil, eserin müstensihisi olmalıdır. İlk baskıda (c. 1, s. 15-16) Muhammed b. Hamza'nın Molla Fenârî'nin gerçek ismi olmasından hareketle tercümeyle Molla Fenârî'nin yapmış olması muhtemel görülmüştür. Ancak Topaloğlu'nun bize şifahi ifade ettiği son kanaatinin neticesi olarak tercümenin Molla Fenârî ile ilişkilendirilmesi ihtimali artık ortadan kalkmış olmaktadır. Bu son bilgi ışığında söz konusu tercümenin Osmanlı'ya geçiş dönemi olan Beylikler döneminde yapılmış bir çalışma olma ihtimali söz konusudur. Daha önce bu döneme ait Kur'an tercümelerinin menşei probleminin ve Doğu Türkçesiyle yapılmış tercümeyle münasebetinin aydınlatılmadığını, İnan gibi bazı araştırmacıların bu tercümelerin Doğu Türkçesiyle yapılmış asla/asillara râcî olabileceği yolundaki görüşlerini aktarmıştık. Dolayısıyla bu tercümenin de benzer bir durumda olduğu söylenebilir.

Klasik dönem, Kur'an lafızlarının farklı okunuş biçimlerini konu edinen kıraat ilmine dair ilk eserlerin de verilmeye başladığı dönemdir. Bu ilme dair Memlükler döneminin ünlü kıraat âlimi İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) 1396'dan Ankara Savaşı'na kadar Yıldırım Beyazıt tarafından ağırlandığı Bursa'da kıraat tedris etmiş ve *en-Neşr fi'l-kırââtî'l-'aşr*, *Tayyibetü'n-Neşr* ve *Takrîbü'n-Neşr* gibi önemli eserlerini bu dönemde kaleme almıştır. İbnü'l-Cezerî kıraat ilminin Anadolu'da yaygınlaşması noktasında önemli rol oynamıştır. Türkiye'de hâlen devam etmekte olan kıraat öğretiminde isnad zincirlerinin kendisine ulaşması bu önemin göstergesidir.⁵¹ İbnü'l-Cezerî'nin ayrıca Kur'an'ın kurallarına uygun biçimde okunmasını konu edinen Tecvid ilmine dair eseri de vardır. Onun henüz Anadolu'ya gelmeden 769/1268 yılında yazdığı *et-Temhîd fi ilmi't-tecvîd*'i bu alanda yazılmış ilk eserler arasında kabul edilebilir. Osmanlı dönemi tecvid literatürü içinde ayrıca Abdurrahman Karabaş'ın *Karabaş Tecvîdi*, Birgivi'nin (ö. 981/1573) *ed-Dürrü'l-yetîm*'i, Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1145/1732) *Cühdü'l-mukıllî* gibi eserler sayılabilir.

Bu dönemde ayrıca Kur'an ilimlerinin alt branşlarına dair çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Kâfiyeci'nin (ö. 879/1474) *et-Teyisr fi kavâidi ilmi't-tefsîr*'i, Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) *İ'câzü'l-Kur'ân*, *Kitâbü'n-Nâsîh ve'l-mensûh* ve *Risâle fi esmâ'is-süver* adlı eserleri ile Taşköprizâde'nin *Risâle fi ma'nâ itlâki'l-kitâb ve'l-Kur'ân*'ı bu konuda kaleme alınmış bazı erken örnekler arasında sayılabilir.⁵²

Klasik dönem bir önceki kuruluş döneminde olduğu gibi alana dair şerh, hâşiye, ta'lik ve ihtisar türünden eserlerin yoğun şekilde verilmeye devam edildiği bir dönemdir; hatta bu dönemdeki eserlerin ağırlıklı olarak bu telif türüne ait olduğu söylenebilir. Bu dönemde doğrudan belli başlı tefsirler dışında, bazı tefsirler üzerine kaleme alınmış şerh ve hâşiyeler üzerine, keza tecvit ve kıraat gibi Kur'an ilimlerinin bazı alanlarındaki müellefât hakkında kaleme alınmış eserler bulunmaktadır. Klasik dönemde bu türden eser veren ilk isimlerden biri Molla Fenârî (ö. 834/1431)'dir. Onun Zemahşerî tefsirinin baş tarafını ele alan talik çalışması (*Ta'likât alâ evâ'ilî'l-Keşşâf*) ile Endülüslü Kâsım b. Firruh eş-Şâtîbî'nin (ö. 590/1194) kıraate dair eseri üzerine yaptığı hâşiye çalışması (*Hâşiye alâ Hurzî'l-emânî*) bu dönemde kaleme alınan ilk eserler arasında yer alır.

Tarihsel ve coğrafi olarak Anadolu'da Selçuklular ve Beylikler döneminin devamı olan Osmanlı dönemi, dünya görüşü ve ilim anlayışı bakımından İslam medeniyetinin kendisine gelinceye kadar oluşturduğu geleneği tevarüs eden ve bu geleneği aynı görüş ve anlayış istikametinde muhafaza edip geliştirmeye özen

51 Bkz. Tayyar Altukulaç, "İbnü'l-Cezerî", *DİA*, İstanbul 1999, c. 20, s. 552-554.

52 Bkz. Cüneyt Sapanca, *Osmanlılarda Tefsir Usulü Çalışmaları*; Mehmet Emin Maşalı, "Osmanlı Dönemi Tefsir Usulü Çalışmaları", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri: Tebliğler ve Müzakereler*, İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz (yay. haz.), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012, s. 245-294.

gösteren bir dönemi ifade eder. Osmanlı devraldığı İslam ilim ve düşünce birikimini, farklı renk ve yaklaşımlarıyla uzlaşmacı tarzda bir araya getirmeye çalışmıştır. Siyasî alanda olduğu gibi ilim ve düşünce hayatında da istikrarı ve düzeni sağlayacak bir birlik ve sentez arayışı içinde olmuştur. Daha önce yaklaşım ve usûl olarak belirgin şekilde birbirinden ayrılan kelim, tasavvuf ve felsefe birikimini, özellikle Fahreddin er-Râzî ve takipçileri olan İcî (ö. 756/1355), Tefâtânî ve Cürçânî gibi müteahhirûn âlimlerinin çizgisini takip ederek mezcetme ve bir arada sürdürme çabası göstermiştir. Esas olarak Sünnî akidenin ve tasavvufî neşvenin belirleyici olduğu bir dinî anlayışın takipçisi olan Osmanlıların medrese sistemi de tarihsel tecrübelerine uygun biçimde Maverâünnehir-İran çizgisinin devamı olarak lisanî, akfî ve şer'î ilimleri ve yönelişi önceleyen bir yapıya sahiptir.

İlim ve düşünce dünyası açısından Osmanlı dönemine damgasını vuran bu hususiyetler tefsir birikimi için de büyük ölçüde geçerlidir. Kur'an ve tefsire dair Osmanlı dönemi eserlerinin genel olarak geleneğe (bununla özellikle itikadî ve fikhî açılardan Ehl-i sünnet geleneği⁵³ ile âlet ilimleri yanında şer'î ve akfî ilimler temelli medrese geleneğini kastediyoruz) bağlı, tefsirde nakil, dil tahlilleri ve İslamî ilimler birikimine dayalı beyanî bilgi sisteminin ürünü olan rivayet ve dirayet tefsiri tarzını benimseyen,⁵⁴ diğer yandan irfanî bilgi sisteminin ürünü olan tasavvufî tefsir yaklaşımı (bilhassa Vahdet-i vücûd çizgisinin etkilediği nazarî yönü) ile hikemî bilgi sisteminin ürünü olan Meşşâî damarın etkili olduğu; ayrıca zâhîrle bâtını; vahiy, akıl ve keşfi birleştiren uzlaşmacı bir dönemin ürünleri olarak tavsif edilmesi mümkündür. Zâhîr ve bâtın uyumunu hedefleyen bu yöneliş Osmanlı sultanlarının kuruluş döneminden itibaren medrese ve tekkeyi bir arada götürme

53 Osmanlılar Sünnîlik'in itikatta Mâtürîdî, amelde Hanefî yorumunu benimsediklerinden ortaya koydukları eserlerde de (özellikle doğrudan kelim ve fıkha dair olanlarda) buna uygun hareket etmişlerdir. Bununla birlikte Osmanlı döneminde tefsir alanındaki etkili kaynakların ve medreselerde okutulan temel metinlerin Mu'tezilî Zemaşşerî'nin yanı sıra Şa'î-Eş'arî kimliğiyle tanınan Fahreddin er-Râzî, Beyzâvî ve Tefâtânî gibi isimlere ait olduğu unutulmamalıdır. Kanaatimizce bu tür metinler medrese eğitimi için işlevsel görüldüğünden (daha önce okutulan ilimlerin uygulamaları için elverişli bulunduğu) tercih edilmiştir. Osmanlı âlimleri tarafından bu metinler üzerine kaleme alınan şerh ve hâşiye türünden ilave çalışmalarla özellikle Zemaşşerî'nin Mu'tezile görüşlerini yansıtan *el-Keşşâf*ındaki hâkim itikadî paradigmayla aykırı yönlerine dikkat çekilerek tenkid tâbî tutulmuşken Ehl-i sünnet dairesinde gördükleri Şa'î-Eş'arî kimliğe sahip Beyzâvî ve Râzî gibi isimlere karşı Hanefî-Mâtürîdî görüşleri savunmak hususunda fazla bir çaba içine girilmediği söylenebilir.

54 Osmanlı tefsir geleneğinde nakil boyutu ihmal edilmemekle birlikte baskın olan dirayet yaklaşımıdır. Bildiğimiz kadarıyla Osmanlı döneminde tefsirle ilgili rivayetlerin sıralandığı salt bir rivayet tefsiri ya da rivayet yönü baskın bir eser bulunmamaktadır. Bununla birlikte nakil yönü baskın olduğu iddia edilen bazı eserlerden söz edildiği de görülmektedir. Mesela Tâceddin Tirevî'nin (ö. 970/1562) *Câmi'u'l-envâr fî lüceci'l-efkâr ve'l-bihâr li'l-mü'minîne'l-ahyâr* adlı Bakara ve En'âm sûrelerinin tefsirini ihtiva eden eserinin "rivayet ağırlıklı olmakla birlikte dirayet metodunu da barındırmakta" olduğu ifade edilmektedir ki (bkz. Cüneyt Sapanca, *Osmanlılarda Tefsir Usulü Çalışmaları*, s. 49), kanaatimizce genel eğilime aykırı gibi görünen bu hususun tahkik edilmesinde yarar vardır.

iradesini ortaya koydukları dönemin ruhunu da yansıtmaktadır. Özellikle klasik dönem için Osmanlı tefsiri diye bir şey aranacaksa; bu bağlamda tevarüs ettiği geleneği rivayeti ve dirayetiyle, zahiri, işari ve hikemi yaklaşımlarıyla mezcederek sürdürme çabasındaki bu uzlaştırmacı/eklektik yönünde aranmalıdır.

Modern dönem (ki bu dönemi kendi içinde Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e ve sonrasında Cumhuriyet'e kadar olmak üzere iki devre olarak ele almak mümkündür) ise matbaanın ve matbuatın da devreye girmesiyle birlikte, modern zamanların dine ilişkin güncel ve pratik ihtiyaçlarını karşılamak üzere ilgili eserlerde dil, şekil ve muhteva açısından değişimlerin görülmeye başladığı bir zaman dilimidir. Kur'an ve tefsir literatüründe klasik dönemin ilmî ve teorik yaklaşımını yansıtan ürünleri ve bilhassa şerh, hâşiye ve talik türünden çalışmaları bu dönemde varlığını sürdürse de ağırlığını yitirmeye başlar ve kimi eleştirilere konu olur.⁵⁵ Bu durum Osmanlı döneminin genel karakteristiklerinden olan halka yönelik tasavvufi-ahlakî muhtevalı eserler için de kısmen geçerli olmakla birlikte mutasavvıf kökenli ulemaya ait tefsir literatürünün özellikle XIX. yüzyılda ağırlıklı yerini koruduğu söylenebilir.⁵⁶ Bu dönemden itibaren alana dair ilmî-teorik meselelerden ve tasavvufi-ahlakî içeriklerden ziyade acil toplumsal ihtiyaçlara odaklanan, toplumun geniş kesimlerine ulaşmayı hedefleyerek Türkçe sade bir dil ve üslupla kaleme alınan didaktik ve irşat/yönlendirme fonksiyonları ön planda olan eser sayısının giderek artması söz konusudur. Matbaanın devreye girmesiyle

55 Medreselerin ıslahı çerçevesinde tefsir ilminin nasıl öğretilmesi gerektiği hususunda 1910 yılında sarf edilen şu sözler bu yaklaşımı açıkça ortaya koymaktadır: "Hadis ve tefsir fenlerinin hakkıyla tedris olunması için Mısır ve Beyrut gibi yerlerden ehil olan zevât-ı muhtereme celb olunarak bu dersler onların yed-i iktidarlarına tevdi olunmalı. Yoksa bizim burada her cümleye belki her kelimeye kırık kırık mana vererek tercüme eylemeğe âdetlenmiş hocalarımızın uhdelerine tahmil olunur ve onlar da eskisi gibi Kelamullah yerine Tefsir-i Kâdi, ehâdis-i nebeviye yerine Kastallâni ibarelerinin tahlil-i sarfi ve nahvisi ile uğraşırlarsa o zaman elbette bu iki fenn-i celiden matlub gaye hâsil olmaz", Alimcân el-İdrîsî, "İslah-ı Medâris Hakkında", *SM*, c. 5, sy. 123 (11 Muharrem 1328), s. 311. Osmanlı son döneminde şeyhülislamlık yapmış ve kendisi de tefsire dair yazılar kaleme almış olan Musa Kazım (ö. 1918) da yıllarca Arapça okuduğu halde Arapça bir beytin manasını anlamayanlardan şöyle şikâyet eder: "(...) Çünkü bütün zaman münakaşâtla geçti. İsam şöyle dedi, Abdulfafur böyle dedi, yok bilmem kim burada 'fehem' demiş, vech-i tefehhüm ne imiş? hep demiş demiş, hep 'kâle, kîle..." "Kütüb-i Kelamiye'nin Asra Göre İslah ve Teli Beyne'l-Müslimin Mezâhib-i Muhtelifenin Tevhidi, Medreselerde Tedrîsâtın İslahı", *SM*, c. 3, sy. 54 (1 Ramazan 327), s. 22.

56 Burada özellikle XIX. yüzyıl ve kısmen XX. yüzyıl başlarında tefsir literatüründe mutasavvıf kişilikleriyle tanınan kimselerin ağırlıklı bir yere sahip olmaya devam ettiği yönünde görüşler olduğunu hatırlatmak isteriz. Hür Mahmut Yücer XIX. yüzyılda kaleme alınan tefsirlerin önemli bir kısmının sufi-meşrep müfessirlere ait olduğunu belirtmektedir, bkz. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003, s. 795. Murat Kaya da bu iki yüzyılda eser vermiş mutasavvıf müfessirleri ele aldığı bir çalışmada XIX. yüzyılda kırk bir, XX. yüzyılda otuz bir isme yer vermektedir, bkz. "XIX ve XX. Asırda Osmanlı'da Mutasavvıf Müfessirler", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, c. 13, sy. 29 (2012), s. 43-77.

bazı tefsirlerin ve Kur'an ilimleriyle ilgili eserlerin tedavülü artmış,⁵⁷ matbuatın yaygınlaşması ve etkisinin artmasının sonucu olarak da Kur'an ve tefsir literatürüne bir kısmı bilahare kitaplaşacak olan gazete ve mecmualarda tefrika edilen yazılar katılmaya başlamıştır. Özellikle 1862 sonrası Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin el altından ya da sürgünde meşveret, hilafet, adalet ve zulüm konulu âyetleri yorumlayan politik içerikli yayınları görülmeye başlamıştır.⁵⁸ 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte siyasî özgürlük havasının hissedilmesi ve matbuat alanında bir patlama yaşanması sonucu çeşitli günlük gazetelerin yanında *Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad* başta olmak üzere *Beyânü'l-Hak* ve *İslâm Mecmuası* gibi dergiler bu türden yazıların görüldüğü bazı önemli platformlar olarak sayılabilir.

Modern dönemde tefsir bağlamında güncel meseleleri sade bir dil ve içerikle sunan yeni tefsirler yazılması dışında bizzat Kur'an algısında ve kutsal metinle ilişki tarzında bazı değişimler de söz konusudur. Kısaca ifade etmek gerekirse, Müslümanların geri kalmasının, yaşadıkları toplumsal sorunların faturasını geleneğe ve konumuzla alakalı olarak özellikle Kur'an'ın geleneksel anlayışla sunulduğu tefsirlere kesen ve çözümü doğrudan Kur'an'dan elde etmeye yönelik bir söylem belirginleşmeye başlamıştır. Bu söylem tefsirlerden bağımsız olarak sadece Kur'an'ın özünü, yalın anlamını ortaya koyma iddiası taşıyan yeni Kur'an tercümesi taleplerini gündeme getirmiş ve Cumhuriyet döneminin en belirgin türü olan Meâl türünü ortaya çıkaran süreci başlatmıştır. Kur'an'ın yeni tercümelerinin neşri meselesi basın üzerindeki sansürün hafiflediği II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra matbuatta tartışılmaya başlamış⁵⁹ ve bu yönde bazı te-

57 Modern dönemde Kur'an ilimlerine dair eser basımı Tanzimat'tan hemen önce gerçekleşmiştir. Doğan'a göre matbu ilk eser hâmişinde Yusufzâde Abdullah Hilmi Efendi'nin (ö. 1167/1753) kıraata dair *el-l'tilâf fi vücûdi rivâyeti'l-ihtilâf fi'l-kırâat* adlı eseri bulunan Abdülfettâh el-Paluvî'nin *Zübdetü'l-irfân fi vücûdi'l-Kur'ân*'dır (İstanbul 1252 [1836-37]), bkz. İshak Doğan, *Osmanlı Müfessirleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2011, s. 27. Tefsirlerin (ki bunlar çoğunlukla telif-tercüme karışımıdır) basımına da Tanzimat'tan hemen sonra başlanmış ve öncelikle dört tefsir basılmıştır: Debbâğzâde Ayıntâbî Muhammed et-Tefsîrî, *Terceme-i Tefsîr-i Tıbyân* (Kahire 1841-42), İsmail Ferruh, *Tefsîr-i Mevâkib* (İstanbul 1865), Gurabzâde, *Zübedü'âsâr-i-Mevâhib ve'l-Envâr* (İstanbul 1875-77), Muhammed Hayrudin Han Hindî, *Kitâbu't-Tefsîr-i-Cemâli alâ tenzîli'l-Celâli* (Kahire 1877), bkz. Dücan Cündioğlu, "Matbû Türkçe Kur'an Çevirileri ve Kur'an Çevirilerinde Yöntem Sorunu", 2. *Kur'an Sempozyumu*, Mehmet Akif Ersin vdğr. (eds.), Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1996, s. 164-165.

58 Bu dönemde saraya karşı başta Kur'an âyetleri olmak üzere dinin temel naslarını bir muhalefet aracı olarak kullanma girişimleri görülmektedir. Ali Suavi'den itibaren, ulema arasında, derslerinde hükümeti dolaylı yollardan tenkit eden şahsiyetlerin çıktığı bilinmektedir, bkz. M. Kaya Bilgegil, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I. Yeni Osmanlılar*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1976, s. 484. İsmail Kara, Jöntürklerin II. Abdülhamid'e karşı yürüttükleri muhalefette, nasların ve İslami kavramların bu muhalefetin hizmetine sunulduğu risalelerden dokuzunun adını zikretmekte, bunlardan birinin de metnini yayınlamaktadır: "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak", *Divân İlmî Araştırmalar*, sy. 4 (1998/1), s. 1-25.

59 Tüccarzâde İbrahim Hilmi 1914 başlarında, Kur'an tefsiri ve tercümesi hakkında Meşrutiyet'i ➤

şebbüsler görülmüş,⁶⁰ ilk ciddi adım da Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkçe Kur'an tercümesi yayıncılığında önemli bir yeri olacak olan Kitabhâne-i İslam ve Askerî sahibi Tüccarzâde İbrahim Hilmî (Çığıracan, ö. 1963) tarafından 1914 başlarında atılmıştır. O Arap asıllı bir Hıristiyan'a yaptırdığı iddia edilen bir Kur'an tercümesini iki ayrı adla ve formalar halinde yayınlamaya başlamış,⁶¹ ancak gelen tepkiler üzerine bunların yayınlanması durdurulmuştur.⁶² Yarım kalan bu

müteakip kendisine ait *Millet* gazetesinde bir münakaşa açtığını söylemektedir, bkz. *Kur'an-ı Kerim Terceme ve Tefsiri*, İstanbul: Kitabhâne-i İslam, Matbaa-yi Hayriyye ve Şürekası, 1332, s. 4. 1908 Eylül'ünden itibaren Kur'an tercümesi konusunda *Millet ve Tercüman-ı Hakikat* gazetelerinde Mustafa Sabri Efendi, İbradılı Mehmed Şükrü, Ahmed Midhat, Ali Ferid, Süleyman Tev k el-Hüseynî, Mehmed Fehmi ve Ahmed Esad gibi isimlerin karıştığı hararetili münakaşalar yapıldığı bilinmektedir. Mustafa Sabri'nin bu tartışmaları için bkz. İlhami Günay, "Mustafa Sabri Efendi'nin 'Asr-ı Hâzıra Muvâfık Türkçe Tefsir' Yazılması Fikrine Karşı Görüşleri", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* -, c. 19, sy. 62 (2015), s. 229-250.

60 II. Meşrutiyet döneminde Manastırlı İsmail Hakkı, Bereketzâde İsmail Hakkı, Musa Kazım, Mehmed Âkif, Mehmed Fahreddin ve Aksekili Ahmed Hamdi başta olmak üzere kamuoyunca tanınmış ilim ve kir adamlarının kısmî tefsirleri ya da müteferrik yazıları bulunmakla birlikte tartışma konusu olan ilmiye sınıfına mensup olmayan ya da kim tarafından yapıldığı tam olarak bilinemeyen, daha doğrusu hakkında gayrimüslim birileri tarafından Arapça aslı yerine Fransızcadan aktarıldığı dedikoduları bulunan ticarî maksatlı Kur'an tercümesi teşebbüsleridir. Bilindiği kadarıyla 1908 Meşrutiyet'ini müteakip bu türden ilk teşebbüs Fahreddin er-Râzî tefsirinden yaptığı tercüme yayınlamaya kalkan Süleyman Tev k el-Hüseynî'ye aittir. Söz konusu kimsenin Cumhuriyet döneminde müteaddit baskıları yapılacak olan Kur'an tercümeleri sadece bir forması neşredilebilen bu çalışmadan özet olarak takdim edilecektir: *Taḫṣilü'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân*, trc. Süleyman Tev k el-Hüseynî, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1326. 1908 sonrası basılan kitaplar üzerindeki rakamları prensipte rumî sayan Özege merhum hicrî olması gereken 1326 tarihini de rumî kabul ettiğinden miladî karşılığını 1910 şeklinde göstermiştir, bkz. Özege, *Eski harflerle basılmış Türkçe eserler kataloğu*, İstanbul: Fatih Matbaası, 1977, c. 4, s. 1686 (no 19204). Ancak Süleyman Tev k'in gerek Cumhuriyet döneminde yayınladığı Kur'an tercümesinin başında ve gerekse hatıralarında Meşrutiyet'i müteakip bu tercüme yayınladığını ve Otuz Bir Mart'ta matbaasındaki harflerin tahribi sonrası bu tercümenin neşrine devam edemediğini söylemesi karşısında biz bu tarihin hicrî olduğunu, dolayısıyla miladî karşılığının 1908 sonu 1909 başları olması gerektiğini düşünüyoruz. Bkz. Süleyman Tev k, *Kur'an-ı Kerim Tercümesi Türkçe Mushaf-ı Şerif*, İstanbul: Suhûlet Kütüphanesi, 1927, "Sahib-i eserin Sözleri" başlıklı önsöz; a.mlf. *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*, Tahsin Yıldırım – Şaban Özdemir (haz.), İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2011, s. 272-273. Bu vesile ile Özege merhumun tarihlendirme konusundaki bu hatayı başka eserler konusunda da yaptığını ve bu şekilde iki yıllık bir takdim-tehirin söz konusu olduğunu hatırlatmak isteriz. Vahim olan birçok araştırmacının böyle bir problemin farkında olmamasından dolayı bu türden maddi hataların ve onlara dayalı anakronik yorumların tedavülde kalmasıdır.

61 *Kur'an-ı Kerim Terceme ve Tefsiri*, İstanbul: Kitabhâne-i İslam, Matbaa-yi Hayriyye ve Şürekası, 1332; *Teshilü'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân*. *Kur'an-ı Kerimin Türkçeye Tercüme ve Tefsiri*, İstanbul 1332.

62 *Kur'an-ı Kerim Terceme ve Tefsiri* adlı eser mütercim adı belirtilmeksizin yayınlanmaya başladığından dikkat çekmiştir. Bir okuyucu mütercimin Bereketzâde İsmail Hakkı gibi biri ise alınması, Celal Nuri ya da *Sevmek Sanatı* yazarı gibi biri ise sakınılması amacıyla ➔

teşebbüslerin tamamlanması ve Kur'an'ın tam tercümelerinin yayınlanması ancak Cumhuriyet'le birlikte mümkün olabilmıştır.

B. Cumhuriyet Dönemi Birincil Literatür

1. Kur'an Merkezli Din Tasavvuru: Meâl ve Tefsirin Yükselişi

Cumhuriyet'in ilanı sonrası Tevhid-i Tedrisat ve alfabe devrimleri başta olmak üzere hayata geçirilen inkılaplar siyasî, kültürel ve kurumsal anlamda Osmanlı döneminden köklü bir ayrışmayı ifade etse de Cumhuriyet'in ilk yılları aslında Osmanlı son dönemi ve bilhassa 1908 sonrası gündemde olan siyasî ve ideolojik tartışmaların ve arayışların tabii bir uzantısı ve söz konusu dönemdeki arayışların uygulama sahasına konulduğu bir dönemi ifade eder. Yukarıda Osmanlı son döneminde yeni Kur'an tercümelerinin yayınlanması gereğinin tartışma düzeyinde kaldığından ve tam olarak hayata geçirilemediğinden söz edilmişti. Bunda dönemin savaş gibi özel şartları yanında hilafet ve ulema gibi geleneksel kurum ve yapıların gücünü belli ölçüde muhafaza ediyor oluşu da rol oynamıştır.⁶³ Dönemin şartları Türkçü ve Batıcı güdülerle hareket eden ve geleneksel anlayışı ve yapıları sarsan, ayrıca ehil olmayan kimseler marifetiyle gündeme getirilen bu

mütercim kimliğinin araştırılmasını *Sebilürreşâd* mecmuasından rica etmiş, ancak mecmua adına müterciminin bilinmediği cevabı alınmıştır, bkz. "Sebilürreşad Ceride-i İslâmiyesine", *Sebilürreşâd*, c. 12, sy. 287 (14 R. Âhir 1332 [12 Mart Perşembe 1914]), s. 18. Osman Nuri, Hıristiyan bir Arap olan Zeki Megâmiz tarafından yapıldığını söylediği bu tercümenin Osmanlıya isyan eden Araplar arasında Türkler aleyhinde bir malzeme olarak kullanıldığını söyleyecektir, bkz. *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1943, c. 5, s. 1610. Söz konusu mütercim vefatı sonrası üyesi olduğu Arap Bilim Akademisi'nin dergisinde yayınlanan vefat yazısında, onun 1920'de iki buçuk yıllık bir çalışma ile Kur'an'ı Türkçeye çevirdiği, ancak çeşitli sebeplerle yayınlamadığı belirtilmekle yetinilir, fakat 1914 yılındaki tercüme ile alakasından ve Hıristiyan oluşundan söz edilmez, bkz. "el-Üstâz es-Seyyid Zeki Megâmiz", *Mecelletü'l-Mecma'i'l-ilmîyi'l-Arabî*, c. 12, sy. 1-2 (Şubat 1932), s. 112-114. Megâmiz'in bu yazıda sözü edilen tercümesi 1923'te yayınlanmak istenmiş, ancak Hıristiyan biri tarafından yapıldığı anlaşılıp tepki çekince durdurulmuştur. İbrahim Hilmi aynı tercüme bilhale İzmirli İsmail Hakkı'ya tashih ettirip yayınlamıştır: *Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercümesi*, İstanbul: Kitabhane-i İslâm Sahibi İbrahim Hilmi [Marifet Matbaası], 1344/1926.

63 Bu kurumlar arasında basılması istenen mushafları ve dinî yayınları incelemek ve basımına onay vermek için ilk nüvesi 1306/1889'da Meşihat bünyesinde kurulan Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi'nin özel bir yeri vardır. Zira II. Abdülhamid dönemi ve sonrasında bazı Kur'an tercüme ve tefsirlerinin yayınlanmasının bu Meclis tarafından engellendiği bilinmektedir. Osman Nuri Ergin "Tanzimat'tan sonra Kur'an'ın, yani ibadetin Türkçe olması cereyanının umulduğu halde rastgelmemesine" sebep olarak Maarif Nezareti'ndeki Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin ya da Meşihat'teki Tetkik-i Müellefât-ı Şer'iyye Heyeti'nin sansürlerinin gösterildiğini söylemektedir, bkz. *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1943, c. 5, s. 1606). Muhammet Abay da *TALİD*'e verdiği meâllerle ilgili yazısında İstanbul Müftülüğü'ndeki bir belgeye (Meşihat Defteri, nr. 5293, s. 155) dayanarak 1908'de sadece bir formasını yayınladığı tefsirini 1921'de tekrar yayınlamaya teşebbüs eden Süleyman Tev k'e bu Meclis'in onay vermediğini ortaya koymaktadır.

türden girişimlerin uygulanmasına elverişli olmadığından, hayata geçirilmesi ertelenmek durumunda kalmıştı. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte siyasi şartlar değişince yeni meâl ve tefsirlerin hazırlanması temel bir sorun olarak tekrar gündemdeki yerini almıştır.

Osmanlı son döneminde tefsir ve Kur'an ilimleri literatüründe bazı değişimler görülmeye başlamış, ancak bunlar meyvelerini ve ilgili literatür üzerinde önemli etkilerini ağırlıklı olarak Cumhuriyet döneminde vermişlerdir. O yüzden bu değişim/dönüşüme her ne kadar Osmanlı son zamanlarında başlamış olsa da neticelerini Cumhuriyet döneminde verdiği için, kısaca burada temas etmek istiyoruz. Bu değişimlerden biri tefsir tasavvurunda ve modern dönemde tefsirin yazım tarzında, daha köklü olanı ise kaynak tasavvuru ve Kur'an algısı ile gelenek karşısında alınacak tavır konusunda ortaya çıkmıştır. İslam dünyasının yaşadığı toplumsal sorunların (siyasi parçalanmışlık ve sömürgeleşme, fakirlik, cehalet vb.) faturasını yanlış din anlayışına ve onlara bunu telkin eden geleneğe (mezhepler, medreseler, ulema ve meşayih) kesen, çözüm olarak da dinin aslına, başta Kur'an olmak üzere kaynaklara dönüşü ve bu fikrin ileri aşaması olarak sadece Kur'an'a dayalı bir din anlayışını savunan yenilikçi bir söylem modern dönemde belirlemeye başlamıştır. Giderek tefsir ilmi ve faaliyetinin konumu ve kendisinden beklenenler hususunda da bazı değişimler hissedilmiş; geçmişte yorumlayıcı fonksiyona sahip görülen tefsire, kelam ve fıkıh ilimlerini ikame edecek normatif bir fonksiyon yüklenmeye başlanarak Kur'an'dan hareketle bir kalkınma programı geliştirilmek istenmiştir.⁶⁴ Kur'an'a olan vurgunun yükselişe geçtiği böyle bir ortamda dinin temel kaynağını tarih boyunca onun tefsirlerine karıştırılmış yanlış inanışlardan arındırarak saf/yalın hâliyle ve halkın anlayabileceği Türkçe sade bir dille sunacak yeni tercümelerinin hazırlanması çağrısı yapılmaya başlanmıştır. Osmanlı son döneminde görülmeye başlayan bu Kur'an merkezli din arayışlarının, samimi bir şekilde dinin özüne/kaynaklarına dönerek ve dine sonradan karışan bidat ve hurafeleri temizleyerek Kur'an'dan hareketle bir ıslah gerçekleştirme özlemi içerisinde olan İslamcı bir damarı olduğu gibi; ulus devlet tartışmaları gölgesinde Batı'daki Protestanlık tecrübesinden istifade ile geleneği ve ulemayı bertaraf edip Türkçü ve seküler ideolojiler için yeni Kur'an yorumlarını araçsallaştıran Batıcı bir damarı da bulunmaktadır.⁶⁵

64 Tefsire modern dönemde yüklenmek istenen yeni fonksiyonlar konusu için bkz. Mehmet Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur'an ve Tefsire Ne Oldu?*, İstanbul: Klasik, 2008.

65 Bizdeki Kur'an tercümesi tartışmalarıyla Batı'daki Protestanlık hareketi ve özellikle Luther arasında benzerlik kurma teşebbüsleri Osmanlı son dönemine kadar gitmektedir. Ergin, II. Meşrutiyet'ten söz ederken "Dinde büyük bir inkılabın Kur'an'ın Türkçeye tercümesiyle mümkün olacağı çoktan beri anlaşılacak bu yola gidilmiş ve bir hayli Kur'an tercümesi ortaya çıkmıştır" derken, Kur'an tercümelerine yüklenen fonksiyona işaret etmektedir, bkz. *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 5, s. 1610. Kur'an'ı Türkçeye çeviren Musa Carullah Bigiyef'in (ö. 1949) "İslam'ın Lutheri" olarak ilan edilmesinden (Haşim Nâhid Bey, *Türkiye İçin Necât ve İtila Yolları*, İstanbul: Şems Matbaası, t.y. [1331/1915], s. 213-214) sonra benzer nitelime Mehmed ➤

Kaynak tasavvuru konusundaki dönüşümü anlayabilmek için Kur'an tercümelerinin klasik ve modern dönemlerdeki gelişimine göz atmak gerekir. Kur'an'ın satır arası tercüme çalışmalarına X. yüzyılın sonları ya da XI. yüzyılın başlarında; bazı tefsirlerin Türkçeye çevrilmesine ise XV. yüzyılın başlarından itibaren rastlandığı, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde başta Arapça bilmeyen yöneticiler ve yakınları olmak üzere halkın geneline yönelik namaz sûreleri gibi günlük ibadetlerde ihtiyaç duyulan bazı sûre ve cüzlerin Türkçe tefsir edilmesi konusunda çeşitli eserler verildiği bilinmektedir. Sınırlı bir kitleye hitap eden klasik dönemdeki Kur'an tercümeleri ve tefsir çevirileri, genel irşat ve bilgilendirme amacı yanında -satır arası Kur'an tercümelerinde olduğu gibi- Arapça öğretmeye yönelik didaktik/pratik tarafları da bulunan çalışmalardır. En önemlisi bu türden eserler ağırlıklı olarak tefsir tercüme şeklinde yapıldığından, geleneğin bir parçası olarak ortaya konuluyordu. Bir başka önemlisi husus, dinin anlaşılması noktasında bu tercüme merkezî bir role sahip olmadığı gibi gerekli eğitimi almamış insanların doğrudan Kur'an metniyle karşı karşıya gelmesi de söz konusu değildi. İnsanların genel olarak din ve Kur'an konusundaki bilgi kaynakları dolaylı ve camilerde dinledikleri vaaz ve hutbelerle, halka yönelik kaleme alınmış *Muhammediye*, *Ahmediye*, *Mızraklı İlmihâl* vb. siyer, ilmihal, vaaz, irşat kitaplarıyla sınırlı idi.⁶⁶ Buna mukabil Osmanlı son döneminde ve bilhassa Cumhuriyet döneminde yeni Kur'an tercümelerine ihtiyaç duyulduğu ve bunun karşılanmasının zorunluluk olduğu yolunda dile getirilen düşüncelerin klasik dönemdeki tecrübelerden farklı modern ve ideolojik bir yöneliş olduğu açıktır. Klasik dönemde Kur'an'ın ne dediğinden ziyade ne demek istediğini göstermeye yarayacak ilave bilgileri aktaran, diğer bir ifadeyle Kur'an'ın harfi tercümesiyle yetinmeyen tefsirî tercümelere mukabil bu dönemde kutsal kitabın yalın anlamını ve harfi aktarımını hedefleyen meâl arayışı başlayacaktır. Üstelik Kur'an'ın bizzat ne dediğini ortaya koymayı amaçlayan bu şekildeki tercümelerine dinin anlaşılması noktasında merkezî ve geleneği dışlayıcı bir fonksiyon yüklenmeye başlanmıştır.

2. Dönemler, Türler, Hususiyetler

Cumhuriyet'in özellikle ilk dönemlerinde Kur'an ve tefsire dair ortaya konan eserler, siyasî-ideolojik arka planı, eğilimleri, tartışma noktaları vb. açılardan

Âkif için de yapılmıştır. Velhasıl II. Meşrutiyet döneminden itibaren Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesi Türkçü ve Batıcı çevrelerce dile getirilen dinde reform taleplerinin ayrılmaz bir parçası olarak bugüne kadar gündemdeki yerini muhafaza etmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. M. Suat Mertoğlu, "Doğrudan Doğruya Kur'an'dan Alıp İlhamı: Kur'an'a Dönüş'ten Kur'an İslamı'na", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, c. 15, sy. 28 (2010), s. 103-109. Bizdeki Kur'an çevirilerinin Ulusalılık'la ilişkisi için ayrıca bkz. M. Brett Wilson, *Translating the Qur'an in an Age of Nationalism: Print Culture and Modern Islam in Turkey*, New York: Oxford University Press, 2014.

66 Bkz. Hatice Kelpetin Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001.

Osmanlı son dönemine hâkim olan ruhu yansıtmaması dışında, söz konusu eserleri meydana getiren beşerî unsur açısından da bu dönemden ayrı düşünülemez. Zira medreselerin faaliyetine son verilmesi, sonrasında uzun bir süre dinî eğitim-öğretim görecektir ortamın bulunmaması ve çeşitli baskılar sebebiyle 60'lı yıllara kadar sınırlı dinî neşriyat söz konusu olmuş ve bu çerçevede Kur'an ve tefsire dair birincil eserler de Osmanlı bakıyesi ilim ve fikir adamları tarafından verilmiştir. Sonraları bu alandaki eserler ise ağırlıklı olarak İlahiyat fakültelerinden yetişen yeni nesil ilim ve fikir adamları tarafından verilmeye başlanmıştır.⁶⁷

Tefsir ve Kur'an ilimleri alanındaki birincil literatür açısından Cumhuriyet dönemi formasyon, tür⁶⁸ ve yoğunluk kriterleri dikkate alındığında, Osmanlı döneminde yetişmiş ilim ve fikir adamlarının⁶⁹ belirleyici olduğu başlangıçtan 1960'ların ortalarına kadarki dönem;⁷⁰ İlahiyat mensuplarının akademik tezleri ile Kur'an ve tefsire dair eserlerden yapılan tercümelerinin seyrek görüldüğü 1960'ların ortalarından⁷¹ 1980'e kadarki dönem; İlahiyat mensuplarının akademik ve akademi dışı çalışmalarının ve bilhassa meâl çalışmaları ile tercüme tefsirlerin daha yoğun görülmeye başladığı 1980'den 2000'e kadar ve nihayet İlahiyat fakültelerinde yapılan tezlerin yoğunluğu ile meâller ve telif-tercüme tefsirlerle monografilerin hacmindeki patlama dikkate alınarak 2000'den günümüze (2015) kadar olmak üzere dört dönem şeklinde ele alınabilir.⁷²

67 Cumhuriyet döneminde, günümüze gelinceye kadar Kur'an ve tefsire dair telif ve bilhassa tercüme eserlerin üretiminde Türkiye'deki üniversitelerde İlahiyat dışındaki branşlarda eğitim almış kimselerin (mesela Nazife Şişman, Cahit Koytak, Ahmet Ertürk vb.) yanında Türkiye'deki medreselerde geleneksel usullerle yetişen (Ali Arslan) ya da Mısır ve Pakistan gibi çeşitli ülkelerde eğitim gören bazı isimlerin de (Emin Saraç, Yusuf Karaca) belli bir etkinliğe sahip oldukları göz ardı edilmemelidir. Dinî formasyonuna Karadeniz ve İstanbul'da medrese usulüyle başlayıp sonrasında lise ve lisans eğitimini Bağdat'ta alan Hüseyin Atay, 1960'da Ankara İlahiyat'ta Kur'an'a dair ilk doktora tezi hazırlayan iki isimden biri olması ve sonrasında aynı fakültede görev yapması açısından İlahiyat mensupları arasında değerlendirilmiştir.

68 Kastedilen bu dönemde hazırlanmış meâl, telif ya da tercüme tefsir, Kur'an ilimleri eserleri, alana dair doğrudan literatür incelemesi niteliğinde olmayan tez, monogra ve makale / tebliğ türünden çalışmalardır.

69 Bu çerçevede bilhassa Elmalılı Hamdi Yazır, Konyalı Mehmed Vehbi, Ömer Rıza Doğrul, Hasan Basri Çantay, Ömer Nasuhi Bilmen ve Şemseddin Yeşil gibi isimler sayılabilir.

70 Ömer Nasuhi Bilmen'in tefsiri 1963-66 yıllarında yayınlanmıştır.

71 1960 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Kur'an ve tefsirle alakalı ilk doktora tezlerinin İsmail Cerrahoğlu ve Hüseyin Atay tarafından hazırlanması bir tarafa bırakılırsa 1966'da Cerrahoğlu'nun doçentlik tezi; 1968'de Süleyman Ateş'in doktora ve Tayyar Altıkulaç'ın öğretim üyeliği tezleri ve 1969'da İsmail Karaçam'ın öğretim üyeliği tezi ile birlikte akademik çalışmalar görülmeye başlamıştır. Diğer yandan Cumhuriyet döneminin ilk tercüme tefsiri olan Seyyid Kutub'un *Fî Zılâl* tercümesi 1968 yılından itibaren yayınlanmaya başlamıştır.

72 Burada sadece Kur'an meâllerindeki yoğunluk grağinin Cumhuriyet dönemindeki birincil eserlerin dönemlendirilmesiyle ilişkisine ışık tutma amacıyla Muhammed Abay'ın *TALİD*'in ➔

Cumhuriyet dönemi Kur'an ve tefsir alanındaki birincil eserler içinde en ağırlıklı ve önemli yer şüphesiz kutsal kitabı Türk toplumuna çeviri ve açıklama yoluyla aktarmayı hedefleyen meâl ve tefsirlere aittir. II. Meşrutiyet döneminde, Kur'an'ı hurafelerden, yani modern dönemin değerleriyle uyuşmayan unsurlardan ve yorum hâlelerinden arındırarak saf anlamıyla ve halkın anlayabileceği sade bir dille aktaracak yeni tercüme ve tefsirlere duyulan ihtiyaç dile getirilmiş ve bu yönde bazı teşebbüsler olmuşsa da tam bir tercüme yayınlanması mümkün olmamıştır. İşte o dönemde müsait ortamı bulamayan bu teşebbüsler Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra ilk meyvelerini vermiştir. 1924 Nisan'ında önce birer gün arayla biri Süleyman Tevfik (Özzorluoğlu, ö. 1939),⁷³ diğeri Şeyh Muhsin-i Fânî müstearını kullanan Hüseyin Kazım Kadri'nin (ö. 19343) başkanlığında bir heyet⁷⁴ tarafından hazırlanan Kur'an tercüme formaları halinde yayınlanmaya başlamış, aynı yılın Eylül ayında bir asker emeklisi olan Cemil Said (Dikel, ö. 1942)⁷⁵ tarafından hazırlanan Kur'an tercümesi ise forma şeklinde değil, kitap olarak yayınlanmıştır. Böylece tarihte az sayıda örnekleri görülen satır arası Kur'an tercüme formaları bir yana bırakılırsa Kur'an-ı Kerim'in tamamının anlamı, herhangi bir tefsiri ya da tefsirî çevirisi⁷⁶ olmaksızın "tercüme" adı altında Türk toplumuna sunulmuş oluyordu. Bu üç çalışmadan bilhassa Cemil Said'e ait olanı bir Ermeni

Tefsir ve Kur'an İlimleri sayısındaki meâllerle ilgili yazısına işaret etmekte yarar görüyoruz. Kısmen farklı bir dönemlendirmeye giden ve başlangıçtan günümüze Türkçe Kur'an tercüme/meâllerini altı dönem hâlinde ele alan Abay 1401-1907 arasında 35 (%10), 1908-1949 arasında 27 (%8), 1950-1979 arasında 34 (%9), 1980-1999 arasında 87 (%25), 2000-2009 arasında 95 (%27) ve 2010-2015 arasında 75 (%21) çalışma tespit etmiştir. Bu sayıya müstakim meâller yanında telif, tercüme ve sadeleştirme ürünü olup bünyesinde âyet meâlleri ihtiva eden tefsirler de dâhildir.

- 73 *Kur'an-ı Kerim Tercümesi*, Süleyman Tevfik el-Hüseyinî, Maarif Kütübhanesi, Dersaadet: Âmedî Matbaası, 1340/1342.
- 74 *Nurü'l-Beyân: Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümesi* (ikinci cildin alt başlığı: *Kur'an-ı Kerim Tefsirinin Türkçeye Tercümesi*), Müteaddid tefsirlere müracaatla bir heyet tarafından yazılmıştır, 1-2 c., nâşir İbrahim Hilmi; İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1340-1341.
- 75 *Kur'an-ı Kerim Tercümesi Türkçe Kur'an-ı Kerim*, Cemil Said, [Cihan Kütübhanesi], İstanbul: Şems Matbaası, t.y.
- 76 Gerçi *Nurü'l-Beyân* isimli ilk tercümenin kapak sayfasında "Müteaddid tefsirlere müracaatla bir heyet tarafından yazılmıştır" ibaresi bulunmakta, Arapça orijinal metne yer verilen eserin baş tarafında iki yerde âyet çevirileri "tercüme-i tefsiri" başlığı altında verilmekte ve "İzah" başlığı altında rakamlarla gösterilen kısa açıklamalar yapılmaktadır. Ne var ki bu uygulama baş taraflarla sınırlı olup, çalışmanın büyük bir kısmında âyetlerin harfi tercümeyle yetinilmiştir. Benzer bir durum Süleyman Tevfik'in tercümesi için de geçerlidir. Zaten bu duruma Cemil Said tarafından özellikle dikkat çekilmiştir. Önsözde "şimdiye kadar Kur'an-ı Kerim harfiyen bugünkü Türkçeye tercüme" edilmedi diye teessüf eden Cemil Said, o zamana kadar sadece tefsirlerle yetinildiğini, oysa tefsir adı altında yazılanlara dair Kur'an metninde bazen bir ima bile bulunmadığını; dinler tarihi ya da dinî ilimlere âşina olmayanlara bazı âyetlerin tefsiri gerekse bile "evveleminde aynen meâlî" anlamak gerekeceğini söyleyerek bu bağlamda "bilcümle Garb müsteşrikîni Kur'an-ı azimüşşânî harfiyen tercüme etmek lüzumunu" hissetmişlerdir demeye ihtiyacı duyar, bkz. "Mukaddime", *Türkçe Kur'an-ı Kerim*, s. 3-4.

kitapçı olan Mihran Efendi tarafından yayınlanması, Kur'an'ı aslından değil Polonya asıllı müsteşrik Kazimirski'nin Fransızca çevirisine⁷⁷ dayanarak tercüme etmesi, tercümede Arapça orijinal metne yer vermemesi ve çalışmanın "Türkçe Kur'an" adıyla sunulması gibi birçok yeniliklerin ve ilklerin sahibidir. Cemil Said'in "Türkçe Kur'an", Cumhuriyet'in ilk yıllarına hâkim olan ve sonraki tercüme/meâl macerasını da etkisi altına olacak olan ulusalcı din politikaları ve bu çerçevede Türkçe ibadet tartışmalarında ayrı bir yere sahiptir. Zira 1932 Ramazanı'nda denemeye konulan örnek Türkçe namaz uygulamasında bu tercüme kullanılmak istenmiştir.⁷⁸

1924 yılındaki bu üç tercüme teşebbüsü de ehil olmayan kimselerce yapılmasından kaynaklanan yetersizlikleri yanında yayıncıların kimlikleri, tercümeğe esas alınan kaynak metinleri, ticarî istismar şüphesi gibi Kur'an'a saygısızlık olarak algılanan bazı menfi özellikleri sebebiyle kamuoyunda tepki doğurmuş ve dönemin Diyanet İşleri Reisliği'nin de katıldığı bazı eleştirilerle karşılaşmıştır.⁷⁹ Bu şekilde kamuoyunun bir kargaşaya düşmesini önlemek üzere Kur'an'ın tercüme ve tefsiri işinin uzman bir heyet tarafından layık-ı veçhi ile ve resmî yollardan yerine getirilmesi konusunda bir beklenti oluşmuştur. Bu beklentiyi karşılamak üzere 1925 yılında TBMM tarafından Kur'an tefsirinin Elmalılı Muhammed Hamdi (Yazır, ö. 1942), tercümesinin ise Mehmed Âkif (Ersoy, ö. 1936) tarafından yapılması kararlaştırılmıştır. Çalışmasını o yıllarda yaşadığı Mısır'da tamamlayan Âkif, kendi meâlinin Türkçe ibadet uygulamasında kullanılmasından çekindiği için sözleşmesini fesh ettiğinden⁸⁰ tercümeğe hazırlama vazifesi de Elmalılı'ya verilmiştir. Elmalılı kendisinden sonra günümüze kadar Türkiye'deki meâl ve tefsir çalışmalarını derinden etkileyecek ve birçoğuna kaynaklık teşkil edecek olan

77 M. Kazimirski, *Le Koran: Traduction nouvelle faite sur la texte arabe*, Paris: Charpentier, 1832.

78 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 5, s. 1635-1636; Dücan Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, İstanbul: Kitabevi, 1998, s. 64, 83, 95.

79 Diyanet İşleri Reisi Rifat, "İkaz", *Sebilürreşad*, c. 24, sy. 620 (10 R. Evvel 1343), s. 349. Bu ikazda Cemil Said imzasıyla yayınlanan "muharref" esere Türkçe Kur'an denmenin caiz olmadığı belirtilmektedir.

80 Bkz. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 5, s. 1617. Âkif'in meâlinin akıbeti üzerine uzun zaman spekülasyonlar yapılmıştır. Âkif'in yakın dostu Eşref Edib (Fergan. ö. 1971) 1932'de gittiği Mısır'da Âkif'in tamamladığı, ancak düzeltmelerle uğraştığı bu meâlî baştan sona okumuş ve Türkiye'ye getirmek istemiş, ancak Âkif buna müsaade etmemiştir. 1936'da vefatından kısa bir süre önce Türkiye'ye gelmek üzere Mısır'dan ayrılan Âkif meâlîni yakın dostu Yozgatlı Mehmed İhsan Efendi'ye teslim etmiş, kendisi dönmezse meâlîni yakmasını vasiyet etmiştir. Son olarak 1992'de İsmail Hakkı Şengüler, 1961 yılında aralarında kendisinin ve söz konusu meâlîn emanetçisi İhsan Efendi'nin oğlu Ekmeleddin İhsanoğlu'nun da bulunduğu kimselerce imha edildiğini açıklamıştır (*Açıklamalı ve Lügatçeli Mehmed Âkif Külliyyatı*, İsmail Hakkı Şengüler (haz.), İstanbul: Hikmet Neşriyat, İstanbul 1992, c. 10, s. 230-231). Bununla birlikte hangi yollarla çoğaltıldığı tam aydınlatılamasa da bu meâlîn Âkif'e ait olduğu iddia edilen ilk dokuz sûrelik bir kısmı yayınlanmıştır: *Kur'an Meali: Fâtiha Sûresi - Berâe Sûresi*, Mehmed Âkif Ersoy, Recep Şentürk, Asım Cüneyd Köksal (haz.), İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2012.

çalışmasını tamamlamış ve bu eser 1935 yılından itibaren yayınlanmaya başlamıştır.⁸¹ Elmalılı'nın çalışması diğer birçok özelliği dışında "meâl" tabirinin Türkçede bir terim olarak yerleşmesine öncülük etmesi açısından da önemlidir. Öncesinde "tercüme", "tefsirî tercüme", "Türkçe Kur'an" gibi farklı tabirlerle ifade edilirken Elmalılı sonrası genelde harfiyyen/birebir tercümesi imkansız görülen Kur'an metninin Türkçe çevirileri için yaklaşık anlamı ifade etmek üzere meâl tabiri kullanılması yaygınlaşmıştır.⁸²

Osmanlı bakıyyesi kimselerden İsmail Hakkı (İzmirli, ö. 1946)⁸³ ve Ömer Rıza Doğrul (ö. 1952)⁸⁴ gibi kendi çevirilerini yayınlamış isimler bulunmakla birlikte, Elmalılı dışında meâl literatüründe kendisinden sonra hazırlanan çevirilere kaynaklık teşkil eden önemli ikinci isim olarak Hasan Basri Çantay (ö. 1964) zikredilebilir. Çalışmasını Elmalılı gibi "meâl" adıyla sunan Çantay'ın eseri âyetlerin anlamlarını izah etmek üzere klasik kaynaklardan hareketle özenle hazırlanan notları ve uygun Türkçe karşılıklar bulma noktasındaki çabasıyla dikkat çekmektedir.⁸⁵ Meâl literatürüne 50'li yılların ikinci yarısıyla 60'ların başlarında, İsmail

81 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, 1-9 c., T.C. Diyanet İşleri Reisliği, İstanbul: Matbaai Ebüzziya, 1935-1939. Çalışmanın meâl kısmı tefsirden ayrı olarak ilk kez, aralarında İstanbul müftüsü Selahattin Kaya'nın yer aldığı bir heyet tarafından sadeleştirme yapılmış olarak Eser Neşriyat tarafından yayınlanmıştır. Bizim gördüğümüz baskıda yayın tarihi bulunmamakla birlikte Abay'ın meâllerle ilgili *TALİD*'e verdiği yazısından bu baskının 1983 yılına ait olduğu anlaşılmaktadır.

82 Elmalılı bu tercihini Mukaddime'de "...urfte bir kelâmın manasını her veçhile aynen değil de bir az noksanıyla hasılına göre ifade etmeğe de meâl denilmiştir. Bizim meâl tabirini ihtiyar edişimiz de bu eksiklik haysiyetiyedir" sözleriyle izah eder, bkz. *a.g.e.*, c. 1, s. 30. Hasan Basri Çantay, Elmalılı tarafından meâl tabirinin tercih edilmesinin arka planına ışık tutan bir hatırasını nakleder. Buna göre Kur'an'ın tercüme edilemeyeceği kanaati hem Âkif hem de Elmalılı tarafından ortaya konulunca (Diyanet adına görüşmeleri yürüten) Aksekili Ahmed Hamdi'nin girişimleriyle Elmalılı, Âkif'in yerine yapacağı çeviri kısmına tercüme yerine meâl denilmek suretiyle ikna edilmiştir: "...nihâyet uzun müzâkerelerden sonra ittifakla şu karara varıldı: Terceme demeyelim, 'meâl' diyelim!", bkz. "Baltacıoğlu ve Kur'an", *Sebilürreşad*, c. 11, s. 257 (Kasım 1957), s. 100. Dolayısıyla meâl tabirinin yerleşmesi kadar Elmalılı meâl ve tefsirinin yayınlanmasının arka planında olan kimsenin Aksekili olduğunu söylemek hatalı olmayacaktır. Âkif'in de Elmalılı'nın da öğrencisi olan Aksekili her iki hocasının Kur'an bağlamında tercüme kelimesine mesafeli olduklarını yakından bildiğinden gerek Âkif'i bir Kur'an çevirisi, gerekse Elmalılı'yı Kur'an tefsiri ve çevirisi hazırlamaya, yapacakları şeyin tercüme değil "yaklaşık anlam", yani meâl olacağını söyleyerek ikna etmeye muvaffak olduğu anlaşılmaktadır.

83 İzmirli İsmail Hakkı, *Me'âni-yi Kur'an Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercümesi*, 1-2c., İstanbul: Milli Matbaa, 1343/1297.

84 *Tanrı Buyruğu Kur'an-ı Kerim Tercüme ve Tefsiri*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitabevi, 1934. Mısır'a yerleşmiş Burdur asıllı bir ailenin çocuğu olarak Kahire'de doğan ve tahsilini de orada alan Doğrul, 1915'te İstanbul'a yerleşmiş ve sonraki yazı faaliyetlerini burada sürdürmüştür.

85 Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim*, 1-3 c., İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1952-1953. Ne var ki Çantay meâline ayrı bir değer kazandıran bu notların büyük

Hakkı Baltacıoğlu (ö. 1978), Osman Nebioğlu (ö. 1988), Besim Atalay (ö. 1965) ve Sadi Irmak (ö. 1990) gibi Kur'an çevirisi için gerekli donanımına yeterince sahip olmayan ve ulusalçı-reformist güdülerle hareket eden kimselerce yayınlanan çeviriler etrafında sürdürülen ve Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren karşılaşılan Türkçe Kur'an ve ibadet tartışmalarını hatırlatan polemikler damgasını vurmuştur.⁸⁶ Söz konusu çalışmalar Cumhuriyet'in başlarında Cemil Said, Zeki Megâmiz (ö. 1932), Süleyman Tevfik ve Hüseyin Kazım Kadri gibi Kur'an tercüme ve tefsiri için gerekli ehliyetten yoksun kimselerce yürütülen, ayrıca ideolojik ve ticarî yönleri ön planda olan tartışmalı örneklerin yeni versiyonları gibi görünmektedir.

Bu dönemde aşağıda işaret edileceği gibi sonraki yıllarda da benzerlerine rastlanacak bir uygulama ile klasik bazı eserler ilk kez Latin harflerine aktarılacak ve kısmen sadeleştirilerek yayınlanmaya başlamış ve böylece bugün önemli bir yekuna ulaşan bir sadeleştirme literatürü de oluşmuştur. Yine bu dönemde diğer bazı ilkler yaşanmıştır. Örneğin meâl piyasasında sonraki yıllarda yaygınlaşacak uygulamalar olarak bazı çevirilerin gazete promosyonu olarak dağıtılması,⁸⁷ diğer dillerde hazırlanmış Kur'an çevirilerinin Türkçeye çevrilmesi⁸⁸ ve İlahiyat formasyonu almış kimseler tarafından piyasaya Kur'an çevirisi sunulması da⁸⁹ bu dönemde ilk kez görülmektedir.

Genel tasnifimizde 60'lı yılların ortalarına kadar devam eden bu ilk dönemden itibaren Türkçe Kur'an çevirileri için ciddi bir piyasa oluşmaya başlamış, özellikle

bir kısmı, eserin tek ciltlik müteakip bir baskısında "istifadeyi kolaylaştırma" düşüncesiyle çıkarılmıştır: Hasan Basri Çantay, *Kurân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, M. Yekta Saraç (haz.), İstanbul: Risale, 1993.

86 Bunlardan Baltacıoğlu çevirisine tercüme ya da meâl gibi bir ilave yapmaksızın sadece "Kur'an" adı vermiştir: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Kur'an*, Ankara: Yıldız Matbaacılık ve Gazetecilik, 1957. Baltacıoğlu'nun eseri için yaptığı propagandada İncil tercümesinin Avrupa'da terakkiyat yolunda inkılaplar yaptığı, kendisinin ve benzer Türkçe Kur'an çevirilerinin de "Luther'in reformuna benzer büyük bir manevî kalkınmanın" başlayacağı yolunda sözler sarf ettiği aktarılmaktadır, bkz. Ali Kemali Aksüt, "Kur'an Tercümesi Oyuncak Haline Getirilemez", *Sebilürreşad*, c. 11, s. 257 (Kasım 1957), s. 101.

87 Muhammet Abay'ın *TALİD*'e verdiği meâllerle ilgili yazısından öğrendiğimiz kadarıyla ilk olarak Murat Sertoğlu (*İslâm'ın Mukaddes Kitabı: Kur'an-ı Kerim: Türkçe Tercüme ve Tefsirli*, İstanbul: Tan Neşriyat, 1955) ile bu uygulama başlamış, sonrasında Sadi Irmak (*Kutsal Kur'an Türkçe Meali*, İstanbul: Akşam Matbaası, [1962]) vb. isimlerle devam etmiştir.

88 Bu türün ilk örneği bildiğimiz kadarıyla, İngiliz mühtedi Muhammed Marmaduke Pickthall'ın İngilizce Kur'an çevirisinden (*The Meaning of the Glorious Koran*, London: A.A. Knopf, 1930) yapılan tercümedir: *Kur'an-ı Kerim'in Manaları*, trc. M. Şevki Alaykatıbioğlu, İstanbul: Hadise Yayınevi, 1958. 93 sayfadan ibaret bu baskıdan sonra çalışmanın tamamlandığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Pickthall'ın çevirisinin mukaddimesi de ayrıca tercüme edilmiştir: *Kur'an-ı Kerim ve Hazreti Muhammed*, trc. Şinasi Siber, Ankara: Diyanet İşleri Reislîği, 1958.

89 *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meâl)*, 1-3 c., Hüseyin Atay – Yaşar Kutluay (haz.), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1961.

İlahiyat formasyonu almış kimselerin sayısının artmasına bağlı olarak piyasadaki çeviri sayısı da ikinci ve üçüncü dönemi oluşturan 2000 yılına kadar düzenli şekilde artmaya devam etmiştir. Bu dönemde yayınlanan çeviriler arasında Yavuz, Ateş, Özek vdğr., Sadak, Feyzli, Koçyiğit ve Yıldırım'ın eserleri,⁹⁰ dikkat çeken çalışmalardan bazılarıdır. Diğer dillerden çeviri meâl çalışmaları bu dönemde de devam ettirilmiş ve özellikle Muhammed Esed'in İngilizce Kur'an çevirisinden yapılan tercüme,⁹¹ kendinden sonraki meâller ve meâl piyasası üzerinde oldukça etkili olmuştur.

Özellikle 2000'den günümüze gelinceye kadar, yani bizim tasnifimizde dördüncü ve son dönemde ise tam anlamıyla bir meâl patlaması/enflasyonu yaşanmaktadır.⁹² Buna vefatının ellinci yılı olan 1992'de telif hakları ortadan kalkan Elmalılı'nın tefsir ve meâli üzerinde 2000'e kadar tek tük görülmekle birlikte bu tarihten itibaren takibi zorlaşan sadeleştirme adı altında yayınlanan çok sayıda çalışmayı da dâhil etmelidir. 1992 sonrası âdetâ mirî malî hükmüne geçen bu çalışma sadeleştirilerek defalarca yayınlanmıştır.⁹³ Dolayısıyla 2000 sonrası piyasaya çıkan meâlleri inceleyip istifade etmek bir tarafa, künyelerini tespit etmek üzere meâl piyasasının hızına yetişebilmek neredeyse imkânsız hâle gelmiştir. Aynı sebeple emek mahsulü ve özgün çalışmalarla üç beş meâlden ufak tefek değişikliklerle yapılan adaptasyon mahsulü piyasa işlerini⁹⁴ birbirinden ayırmak da aynı şekilde zorlaşmıştır. Geline nokta piyasadaki mevcut meâllerin öz-günlüğü ve kalitesi hakkında nihaî bir şey söylemek oldukça güçtür. Bu iş ancak

90 Ali Fikri Yavuz, *Kur'an-ı Kerim ve İzahlı Meal-i Alisi*, İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1967; Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim Mealî*, İstanbul: Yüksel Matbaası, 1974; Ali Özek, Hayrettin Karaman, Ali Turgut, Mustafa Çağrıncı, İbrahim Ka Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Mealî*, İstanbul: Ayyıldız Matbaası, 1982; Bekir Sadak, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlatımı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1989; Hasan Tahsin Feyzli, *Feyzül-Furkan*, Ankara: Elif Ofset Tesisleri, 1989; Talat Koçyiğit, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Mealî*, Ankara: Kılıç Kitabevi, 1992; Suat Yıldırım, *Kur'an-ı Hakîm ve Açıklamalı Mealî*, İstanbul: Zaman Gazetesi, 1998.

91 Muhammed Esed, *Kur'an'ın Mesajı: Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, 1-3 c., İstanbul: İşaret Yayınları, 1996.

92 Bu dönemde meâl yayınlayan isimlerden dikkat çeken bazıları olarak şunlar sayılabilir: Hayrat Neşriyat'ın Meâl Heyeti, Ahmet Tekin, Ömer Dumlu, Salih Akdemir, Mustafa İslamoğlu, Abdülkadir Şenel vdğr., Mustafa Öztürk, Yusuf Işıcık, Mehmet Yaşar Kandemir vdğr., Hasan Elik – Muhammet Çoşkun.

93 Muhammed Abay'ın *TALİD*'e verdiği meâller yazısındaki listeden anlaşıldığı kadarıyla Elmalılı meâl ve tefsirinin 2015 güzüne kadar 51 sadeleştirilmesi yayınlanmıştır. İstisnalar bir yana bırakılırsa bu neşriyatta ticarî getirinin ön planda olduğunu söylemek, hatalı olmasa gerekir.

94 Bu türden adaptasyon ürünü meâl çalışmalarına 50'li yıllardan itibaren başlandığı anlaşılıyor. Zira Baltacioğlu ve Nebioğlu meâllerine yönelik bir eleştiride bu kimseler "Cemil Sait nüshasını eski yazıdan yeni yazıya nakledip biraz da uydurmacadan sözler sokuşturdular ve meseleyi halletmiş oldular" denilmektedir, bkz. Mehmet Lüt, "Kur'an Çevirileri ve Çevirenlerine Dair", *İslâm Mecmuası*, V/4, yıl 6, sy. 52 (Ocak 1962)'den nakleden Cündioğlu, "Matbu Türkçe Kur'an Çevirileri ve Kur'an Çevirilerinde Yöntem Sorunu", s. 206.

yetkili ve ehil bir heyet tarafından mevcut çalışmaların etraflı analizleri sonucu hazırlanacak kapsamlı bir raporla ortaya konulabilir ve konulmalıdır. Ne var ki böyle bir incelemeyi yapmak kolay olmayacaktır. Zira 300 civarında bir rakama ulaştığı söylenen meâllere,⁹⁵ merkezî yerlerde veya taşrada kişisel gayretlerle bastırıldığından kayıtlara girmeyen ya da sadece internet ortamında yayınlanan ve ancak tesadüfler sonucu keşfedilmeye bekleyen çalışmaları da ilave etmek gerekecektir.

Meallerle ilgili dikkatimizi çeken hususları kısaca toparlamak gerekirse, şunları söyleyebiliriz: Meâl talebi ve piyasaya arzı noktasında farklı güdüler söz konusudur. Bazıları için dinin ana kaynağını saf bir şekilde öğrenme şeklinde bir dindarlaşma talebi geçerli iken, kimilerince de -en azından belli dönemlerde- kutsal kitap çevirilerini farklı ideolojik beklentiler (mesela gelenek engelini aşmak, dinde reformun yanı sıra ulusal ve seküler din taleplerini terviç etmek) için vasıta olarak kullanma söz konusudur. Bunlara ilave olarak iştah kabartan bir piyasa ortamı ve bu işten kazanç sağlama peşinde olan ticarî güdüler devreye girince meâl enflasyonu kaçınılmaz olmuştur. Her ne kadar Osmanlı son dönemlerinden itibaren kimilerince meâl türü, tefsirlere ve diğer dinî kitaplara alternatif ve Kur'an'ın yalın anlamını vereceği beklentisi ile onlardan üstün olarak düşünülmüşse de bu yaklaşım, mevhum bir meâl-tefsir zıtlığına dayandığından bir yanlığıdan ibarettir. Zira meâl de neticede Kur'an'ın kendisi değil, birileri tarafından o kimselerin kapasitesi ölçüsünde aslından başka bir dile aktarılan çeviri anlamı, diğer bir ifadeyle bir tür tefsirdir. Şayet gereksiz olduğu düşünülen açıklamalardan kaçınılmış ve sadece lafzî anlam verilmeye çalışılmışsa, bu durumda en fazla kısa bir tefsirle yetinildiğinden ve diğer eserlerde olduğu gibi geniş tefsir yapılmadığından söz edilebilir. Nitekim Kur'an'ın anlaşılması bağlam bilgisi, kendi içindeki somut ve çapraz atıfları, ilk bakışta anlaşılması zor ifadeleri, kelime ve kavramlarını birebir karşılama zorluğu vb. sebeplerle lafzî anlamı vermeyi hedefleyen ve “yorumsuz, katışksız, parantezsiz” gibi başlıklarla sunulan meâllerin beklendiği şekilde Kur'an'ın yalın anlamını vermede yetersiz kaldığı fark edilmiş ve “açıklamalı, izahlı, notlandırılmış, gerekçeli” vb. başlıklar taşıyan meâl çalışmaları hazırlama yoluna gidilmiştir.

Meâllerden sonra Cumhuriyet dönemi birincil eserlerin en etkili ve yaygın türü şüphesiz Kur'an'ı açıklama ve yorumlama amacıyla kaleme alınmış tefsirlere dir. Türkçe telif edilmiş 30 civarındaki çalışma ile başka bir dilde yazılmış eserlerden tercüme yoluyla Türkçeye kazandırılan yaklaşık 40 küsur çalışmayı ayrı değerlendirmek icap etmektedir. Osmanlı bakıyesi kimselerin aktif olduğu birinci dönemde telif türünden sayısal olarak sınırlı sayıda tefsir yazılması söz

95 Hasan Elik - Muhammed Çoşkun, *Tevhit Mesajı: Özlü Kur'an Tefsiri*, 2. bsk., İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015, s. 15. Bu sayıya müstakil meâllerin yanı sıra telif, tercüme ve sadeleştirme ürünü tefsirler içindeki meâller dâhil olmalıdır.

konusu olup, bunlardan yayın tarihi itibarıyla en erken olanı Konyalı Mehmed Vehbi'nin (Çelik, ö. 1949) hacimli, ancak belirgin bir hususiyeti olmayan eseridir.⁹⁶ Ne var ki bu çalışmanın yazımı, müellifi tarafından eserin sonuna konulan tercüme-i hâlinde anlaşıldığına göre 331 senesi sonunda (1915 sonu) tamamlanıp⁹⁷ savaş koşulları nedeniyle ancak Cumhuriyet'in başında yayınlanabildiğinden, hazırlanması Osmanlı son dönemine tarihlendirilmesi gereken bir çalışmadır. Gerçek anlamda Cumhuriyet döneminde hazırlanmış ilk telif tefsir, bazı değerlendirmelere göre henüz aşılamamış olan⁹⁸ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsiridir. Sahip olduğu özellikleri göz önünde tutulduğunda özellikle tefsir ve kısmen de meâl kısmı açısından *Hak Dini Kur'an Dili*'nin Cumhuriyet döneminin tartışmasız en önemli ve etkili çalışması olduğu söylenebilir. Bu dönemde ayrıca tasavvufi kimliğiyle tanınan Şemseddin Yeşil'in (ö. 1968) işarî yorum ağırlıklı çalışması⁹⁹ dışında Diyanet İşleri reisi ve İstanbul müftüsü Bilmen (ö. 1971)¹⁰⁰ ile Konya müftüsü Emiroğlu'nun (1988)¹⁰¹ Elmalılı ve Mehmed Vehbi'nin çalışmalarında olduğu gibi klasik dirayet tefsir tarzının devamı mahiyetindeki eserleri yayınlanmıştır. Genel tasnifimizde 2000'e kadar olan ikinci ve üçüncü dönemler de telif tefsir yayını konusunda sayısal bakımdan

96 Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, 1-15 c., İstanbul: Âmedî Matbaası - Evkâf-ı İslamiye Matbaası, 1339/1341-1341/1343 (1923-1925). Ağırlıklı olarak Fahreddin er-Râzi, Beyzâvî ve Hâzin tefsirlerinden özetlemelerden oluşan eser adından anlaşılacağı üzere "hulâsa" niteliğindedir. Güvenilir kaynaklara dayalı özetlemeler yapması açısından şüphesiz önemli olmakla birlikte, onda müfessirin dirayetiyle ortaya koyduğu kendine ait yorumlar fazla görülmemektedir. Eser yayınlandığı dönemde Ömer Rıza (Doğrul) tarafından "yeni nesli tatminden çok uzak" (*Kur'an Nedir*, İstanbul: Âmedî Matbaası, 1927, s. 96), yaklaşık otuz yıl sonra da Hasan Basri Çantay tarafından "hem dili bugünün dilinden çok geri, hem izahları 'makul had'den aşırı ve ileri" ("Önsöz", *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, c. 1, s. 7) olarak görülmüştür. Bununla birlikte *Hulâsatü'l-Beyân*'ın 1966'da Latin harfli neşrinin yapılmış olması, eserin belli bir yaygınlık kazandığını da göstermektedir. Ayrıca eser, kendisinde takip edilen tefsirî tercüme yöntemi açısından da takdir edilmiş, hatta bunun Elmalılı ile yaygınlaşan yeni çeviri yöntemi sayesinde tamamen terk edilmesi esefle karşılanmıştır. Cumhuriyet dönemi Kur'an çeviri tarzının, Osmanlı pratiğine daha uygun tefsirî çeviri geleneğini devam ettiren Mehmed Vehbi Efendi yerine meâl yöntemini (lafzî çeviri) başlatan Elmalılıyı takip etmesi eleştirilir ve tefsirî çevirinin önemi vurgulanır, bkz. Hasan Elik - Muhammed Coşkun, *Tevhit Mesajı Özlü Kur'an Tefsiri*, 2. bsk., İstanbul: M. Ü İlahiyat Vakfı Yayınları, 2015, s. 14-15.

97 Mehmed Vehbi, *a.g.e.*, c. 15, s. 656.

98 Bkz. Mustafa Öztürk, "Cumhuriyet Döneminde Telif Tefsirler", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, s. 348.

99 Şemseddin Yeşil, *Füyûzât: Kur'an-ı Mübin'in Meâlen Tefsiri*, 1-7 c., İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası - Sinan Matbaası - Yaylacık Matbaası, 1957-1959.

100 Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meal-i Âlisi ve Tefsiri*, 1-8 c., İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1962-1966.

101 Hasan Tahsin Emiroğlu, *Esbab-ı Nüzul: Kur'an Ayetlerinin İnş Sebepleri ve Tefsirleri*, 1-16 c., Konya: Yeni Kitap Basımevi, 1965-1985[?].

nispeten durgun dönemlerdir. Bu dönemin 80'li¹⁰² ve 90'lı yıllarında¹⁰³ birkaç eser yayınlanmıştır. 2000 yılı sonrası diğer birçok türde olduğu gibi telif tefsir konusunda da hacim artışının yaşandığı yıllardır. Son on beş yılda hazırlanmış telif tefsirlerin sayısı Cumhuriyet döneminin tamamında hazırlananların yaklaşık 1/3'ünü oluşturmaktadır.¹⁰⁴

Tercüme tefsirler konusuna gelince; telif tefsirlere nazaran çok daha geç bir tarihte başlamış olmasına rağmen, Türkçede diğer dillerden tercüme yoluyla yayınlanan eser sayısı kırk küsurla¹⁰⁵ şimdiden otuz civarındaki telif tefsirleri geçmiş durumdadır. İlk tercüme tefsir, klasik anlamda bir müfessirden ziyade bir edip ve düşünce adamı olan Mısırlı Seyyid Kutub'un (ö. 1966) *Fi Zilâl*'idir.¹⁰⁶ İlk olma dışında aynı zamanda bu türün en etkili örneklerinden birini oluşturmaya devam eden ve geleneksel İslam anlayışının eleştirilmesi ve Kur'an merkezli din tasavvurunun ve bu tasavvurun ürünü "Meâlcilik" denen hareketin yaygınlaşmasında oldukça etkili olan bu eserin çevirisi, siyasî-ideolojik yaklaşımlarıyla da Türkiye'de İslamcı fikriyatı besleyen ana kaynaklardan biri olma vazifesi görmüştür. Benzer işleve sahip etkili bir diğer örnek de Hindistan asıllı fikir ve hareket adamı Mevdûdî'nin (ö. 1979) *Tefhîmü'l-Kur'ân* adlı tefsirinin çeviridir.¹⁰⁷ Önceleri

102 Celal Yıldırım, *Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri*, 1-2 c., İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1982. Aynı kimse 1985'ten itibaren bilimsel tefsir temayülü sergilenen *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri* adlı 14 ciltlik eserinin yayınlamaya başlamıştır; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 1-12 c., İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988; Ali Arslan, *Büyük Kur'an Tefsiri: Hülasatü't-Tefsir*, 1-16 c., İstanbul: Arslan Yayınları, 1989.

103 Mahmud Ustaosmanoğlu vdğr., *Rûhu'l-Furkân*, 1-18 c., İstanbul: Sıraç Yay. – Ahıska Yay., 1991-2014 (işari tefsir yazımının oldukça azaldığı Cumhuriyet döneminde Yeşil'in *Füyûzâr*'ı dışında Ustaosmanaoglu'nun başında bulunduğu bir heyet tarafından kaleme alınan *Rûhu'l-Furkân* da bu dönemde işari eğilimi yansıtan nadir örnekler arasında gösterilmektedir, bkz. Öztürk, "Cumhuriyet Döneminde Telif Tefsirler", s. 395); Mahmut Toptaş, *Kur'an-ı Kerim'in Şifa Tefsiri*, 1-8 c., İstanbul: Cantaş Yayınları, 1993-1998.

104 Bu dönemde yayınlanmış çalışmalardan bazıları şunlardır: Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, 1-21 c., İstanbul: İşaret Yayınları, Bayraklı Yayınları, 2001-2007; Hayrettin Karaman vdğr., *Kur'an Yolu*, 1-5 c., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003-2004; M. Zeki Duman; *Beyanü'l-Hak Kur'an'ın Nuzul Sırasına Göre Güncel Tefsiri*, Ankara: Fecr Yayınları, 2006; Sait Şimşek; *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 1-5 c., İstanbul: Beyan Yayınları, 2012; Hüseyin Taşçı, *Kur'an-ı Kerim Rivayet ve Dirayet Tefsiri*, İstanbul: Ravza Yayınları, 2015.

105 Hidayet Aydar *TALİD* Tefsir ve Kur'an İlimleri sayısına verdiği yazıda 2013 yılına kadar 43 tefsirin tercüme edildiğini tespit etmektedir. Aynı eserin başka kimselerce yapılan farklı çevirileri de dikkate alındığında bu sayı 54'e çıkmaktadır.

106 Seyyid Kutub, *Fi Zilâlî'l-Kur'an: Kur'an'ın Gölgesinde*, 1-16 c., çev. M. Emin Saraç vdğr., İstanbul: Hikmet Yayınevi, 1970-1977. Elimizdeki matbu nüshaların ilk cildi 1970 tarihini taşımaktadır. Bununla birlikte bu tefsirin mütercimlerinden biri olan H. Bekir Karlığa'nın başlangıç olarak 1968 tarihini verdiği hatırlatmak isteriz ("Fi Zilâlî'l-Kur'ân", *DİA*, İstanbul 1996, c. 13, s. 51). *Fi Zilâl*'in bilahare iki ayrı tercümesi daha yayınlanmıştır.

107 Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, 1-7 c., trc. Nazife Şişman ➤

sadece modern dönemde yazılmış Kur'an tefsirlerine ilgi duyan tercüme faaliyeti, 90'lardan itibaren klasik tefsir kaynaklarına da yönelmiş ve böylece gerek klasik ve gerekse modern tefsir metinlerinin önemli bir kısmı Türkçeye kazandırılmış¹⁰⁸ ve kazandırılmaya devam etmektedir.¹⁰⁹ Özellikle Arapça ve İslamî ilimler konusunda yeterli alt yapısı olmayıp Kur'an'ın açıklanması hususunda Türkçe kaynaklar üzerinden okuma yapmak isteyen kitleye hitap eden bu türde bazı eserlerin çok sayıda baskı yapması, hatta *Fî Zılâl*, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, *Rûhu'l-beyân* ve *İbn Kesîr Tefsiri* gibi bazı eserlerin üç-dört farklı çevirisinin yapılması belli bir piyasaya ve okuyucu kitlesine sahip olduğunu göstermektedir.

Osmanlı döneminden farklı olarak Cumhuriyet dönemi tefsir literatürüne yeni bir tür daha katılmıştır: Latin harflerine aktarılmış ve az ya da çok sadeleştirilmiş eserler. Osmanlı döneminde ya da Cumhuriyet'in ilk yıllarında kaleme alınmış bazı eserler, alfabe faktörü bir yana, dil ve muhtevası itibariyle de "ağır" bulunduğundan yeni neslin istifadesini artırma gerekçesiyle temellendirilen "sadeleştirme" adı altında bir tasarrufa, diğer bir ifadeyle o eserin aslına nüfûz etme noktasında yaşanan engelleri azaltmaya yönelik bir tür hafifletme ve güncelleştirme ameliyesine tâbi tutulmuştur. Osmanlı döneminde kaleme alınmış eserlerden *Tibyân* ve *Mevâkib* tefsirleri bu türden tasarruflarla Latin harfli ve kısmen sadeleştirilmiş olarak müteaddit defalar yeniden neşredilmişlerdir.¹¹⁰ Ancak bu türden bir tasarruf sadece Osmanlı dönemi ve Arap harfli eserlerle sınırlı

vdğr., İstanbul: İnsan Yayınları, 1986. *Tefhîmu'l-Kur'ân*'ın bilhare ikinci bir tercümesi daha yayınlanmıştır.

108 Klasik eserlerden Fahreddin er-Râzî, İbn Kesir, Mukâtil b. Süleyman, Kurtubî, Süyûtî, Nesefî, Ebüssuûd, Beyzâvî, Kuşeyrî, İbn Acîbe ve İsmail Hakkı Bursevî gibi müfessirlerin tefsirleri çevrilmiştir. Modern eserler arasında ise Said Havvâ, Muhammed Ali es-Sâbûnî, Ahmed Mustafa el-Merâğî, Muhammed Hüseyin Fadlullah, İzzet Derveze, Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, Vehbe Zuhaylî ve Reşid Rıza gibi kimselerin tefsirlerinden yapılan çeviriler zikredilebilir.

109 Klasik tefsirlerin en önemlilerden ikisi olan Zemahşeri'nin *el-Keşşâf*'ı ve Mâtürîdî'ye ait tefsirin tercüme çalışması devam etmektedir. İkinci eserin tercümesinin ilk cildi yayınlanmıştır: Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, trc. Bekir Topaloğlu, 1. Cilt, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015. Tercüme yapan ve daha önce aynı eserin tahkikli neşir çalışmasına da nezaret eden Topaloğlu, İlahiyat fakültelerindeki hoca ve talebelerin bu eserin aslından istifade etme noktasında yaşadıkları sıkıntıları kendisine aktardıklarını, kendisinin de bu ihtiyaca cevap vermek üzere tercümeye giriştiğini bize şifahen aktarmıştır. Dolayısıyla bu çevirinin amacı ve hedef kitlesi hakkında söylenenler, çeviri tefsirlerin değerlendirmesinde dikkate alınmalıdır, diye düşünüyoruz. Burada halkın geneline yönelik popüler bir hedef değil, belli bir alt yapıya sahip olanların öncelenmesi ve tabir caizse tarihte satır arası Kur'an tercümesi çalışmalarının Arapça öğrenimine yardımcı olma hede ne benzer ilmî ve didaktik bir amaç söz konusudur.

110 Ayıntabi Mehmed Efendi, *Kur'anı Kerim Meali ve Tefsiri: Tibyan Tefsiri*, Süleyman Fahir (haz.), İstanbul: Bütün Kitabevi, 1956-1957; İsmail Ferruh Efendi, *Kur'an-ı Kerim ve Meali Mevakib Tefsiri*, Süleyman Fahir (haz.), İstanbul: Bütün Kitabevi, 1959.

değildir. Cumhuriyet döneminde yazan Süleyman Tevfik,¹¹¹ Ömer Rıza Doğrul¹¹² ve Elmalılı'nın eserleri de sadeleştirmeye konu olmuştur. Hatta sadeleştirme için en fazla tercih edilen çalışma Elmalılı'nın *Hak Dini Kur'an Dili* adlı eseridir. Bu eser müellifinin vefatını müteakip yasal sürenin dolup telif haklarının ortadan kalktığı 1992 sonrası gerek tefsir gerekse sadece meâl kısmı olarak sadeleştirilmiş halde birçok kez okuyucuya sunulmuştur. Metne müdahale ve onun orijinallliğini değiştirme anlamına gelen bu tasarrufta dilin güncellenmesi yanında bazen muhtevada gerekli/uygun olmadığı ya da eksik olduğu düşünülen kimi kısımlarda çıkarma ve ilaveler yapılması söz konusu olduğundan, sadeleştirmenin boyutlarına ve bunu yapanların yetkinlik derecesine göre az ya da çok bir deformasyondan ve neticede yeni bir eserden söz edilmesi gerektiği açıktır.

Cumhuriyet dönemi tefsir literatürü içinde tefsir ve meâller yanında en dikkat çekici tür şüphesiz akademik tezlerdir. Bu tezler formasyon ve arka plan itibariyle yeni bir neslin ürünleri olduğu gibi, şekil ve muhteva açısından da yeni bir dönemin ve anlayışın sonucudur. Klasik eğitim ve ilim anlayışından farklı olarak Batılı akademik çerçeve temelinde geliştiğinden, kaynak, yaklaşım ve metot açısından yeni unsurlar taşımaktadır. Cumhuriyet döneminde din eğitime yönelik uygulamaların sonucu olarak Türkiye'de ciddi bir kırılma ve boşluk yaşanmış, bununla birlikte uluslararası konjonktürün de yardımıyla çok partili demokratik hayata geçilince dinî alanda oluşan boşluğu kapatma düşüncesiyle üst düzey eğitim ve araştırma faaliyetlerini yürütmek amacıyla İlahiyat Fakülteleri kurulması gündeme gelmiştir. Ne var ki yaşanan kırılma ve boşluk sebebiyle ilk elde bu kurumlarda hocalık yapacak yeterli eleman bulunmadığından bu ihtiyaç, formasyonunu yurt dışında tamamlamış kimseler aracılığı ile giderilmek durumunda kalınmıştır. Yeni açılan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tefsir ve hadis kürsüsü, öğrenimini eski Yugoslavya'da ve doktorasını aldığı Fransa'da tamamlayıp 1950'de sözleşmeli profesör olarak göreve başlayan Bosnalı Tayyib Okiç¹¹³ (ö. 1977) tarafından kurulmuş; İslâm felsefesi ve Mezhepler Tarihi dersleri de eğitimini memleketinde ve Mısır'da tamamlayıp 1953'te Türkiye'ye davet edilen Faslı Muhammed Tancî (ö. 1974)¹¹⁴ tarafından okutulmuştur. İşte Türkiye'de Kur'an ve tefsire dair ilk doktora tezleri de bu iki

111 *Kur'an-ı Kerim Meali: Türkçe Anlamı*, Ziya Kazıcı, Necip Taylan (haz.), İstanbul: Çığır Yayınları, 1977. Eser Süleyman Tev k'in 1927'de neşrettiği *Türkçeli Kur'an-ı Kerim*'in sadeleştirilmiş hâlidir.

112 Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu Kur'an-ı Kerim Tercüme ve Tefsiri*, A. Muhtar Büyükçınar, Mustafa Uzun (haz.), İstanbul: İnkılap ve Aka Yayınevi, 1980. Bu yayında yukarıda sözünü ettiğimiz tarzda asıl metne çıkarma ve ilaveler şeklinde bazı müdahaleler söz konusu olmuş ve bu yüzden eleştirilmiştir, bkz. İlhami Karabulut, "Tanrı Buyruğu: Bir Tahri n Anatomisi", *İslamiyat*, 2000, c. 3, sy. 1, s. 185-204.

113 Bkz. İbrahim Hatiboğlu, "Okiç, Muhammed Tayyib", *DİA*, İstanbul 2007, c. 33, s. 336-338.

114 Bkz. Bekir Topaloğlu, "Tancî, Muhammed", *DİA*, İstanbul 2010, c. 39, s. 562-564.

hocanın danışmanlığında İsmail Cerrahoğlu ve Hüseyin Atay tarafından 1960 yılında tamamlanmıştır.¹¹⁵ Bu tarihten günümüze gelinceye kadar Türkiye'nin beşerî ve ekonomik imkânlarının gelişmesi sonucu İlahiyat fakültelerinin ve dolayısıyla hoca ve öğrencilerin sayısında da büyük gelişme yaşanmış (2015 itibarıyla Türkiye'de 90 civarında İlahiyat Fakültesi bulunmaktadır) ve bu durum tefsir tezlerinin de sayısal olarak ciddi rakamlara ulaşması sonucunu beraberinde getirmiştir. 1960-2015 arası Tefsir Bilim Dalı'nda 1289'u yüksek lisans ve 443'ü doktora tezi olmak üzere tamamlanmış toplam 1732 tez görünmektedir.¹¹⁶ Bu rakamlar alana dair yapılan çalışmaların hacim olarak geldiği yeri göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Söz konusu tezler aslında alana dair akademisyenler tarafından yayınlanan birçok kitap, makale ve tebliğin de ana kaynağını ve malzemesini oluşturmaktadır. Bu çerçevede sadece 2007'ye kadar tefsir Anabilim Dalı mensuplarınca 560 telif-tercüme kitap ve 1430 telif-tercüme makale yazıldığı, 471 bildiri sunulduğu bilinmektedir.¹¹⁷ Kaynak incelemesi niteliğinden olmayan bu tezler (zira bu yazıda kaynak incelemesi niteliğinde olanlar ikincil literatür kapsamında değerlendirildiğinden ileride temas edilecektir) tefsir tarihiyle alakalı şahıs, akım vb. konuları yanında Kur'an ilimleri, konulu Kur'an, tefsir metotları, tenkitli neşir¹¹⁸ vb. konu çeşitliliği arz etmektedir. Bu tür çalışmalardan özellikle Kur'an'daki belli bir konuyu / kavramı ele alan konulu Kur'an çalışmaları¹¹⁹ önemli bir yekûn tutmaktadır.

İlahiyat fakültelerinde yapılan akademik çalışmalar gerek söz konusu kurumların esas alındığı batılı ve seküler model ve gerekse müfredat açısından batılı İslam araştırmaları birikimden, yani oryantalist mirastan ciddi şekilde etkilenmiştir. Bu çalışmaların birçoğunda açık ya da örtük biçimde Oryantalist birikimin savunma ya da eleştiri hüviyetinde akademik gündemi belirlemesi söz konusudur.

115 İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Tefsir Hareketine Hız Veren Âmiller", Ankara Ü İlahiyat Fakültesi, dan. Prof. Dr. Muhammed Tayyib Okıç, Ankara 1960; Hüseyin Atay, "Kur'an'a Göre İmân Esaslarının Tesbiti ve Müdafası", Ankara Ü İlahiyat Fakültesi, dan. Prof. Dr. Muhammed Tâvî et-Tancî, Ankara 1960.

116 Bu veriler İSAM'ın İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu Veri Tabanı'na (<http://ktp.isam.org.tr/?url=tezilh/ndrecords.Php>, 4.9.2015) dayanmaktadır.

117 Bkz. Ömer Kara, "Türkiye'de Tefsir Akademiyasının Gelişim Süreci -Tarihsel Dönemler, Akademik 'Konu' Kategorilerinin Analizi ve Problemlerimiz-", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, Bilal Gökkr vdğr. (ed.), İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2010, s. 293.

118 Kanaatimizce tenkitli neşir çalışmaları birincil ve ikincil literatürün kesişim alanında yer almaktadır. Varsa inceleme kısmı ve farklı nüshaların araştırılıp nüsha farklılıkları yanında ilave bilgi ve yorumların dipnotlarda gösterilmesi yönüyle ikincil literatür niteliği taşırken, tamamlanan ve ilim dünyasına kazandırılan hâliyle kaynak değeri ve fonksiyonu taşıdığından birincil eser niteliğini hâizdir.

119 Konulu Kur'an çalışmalarının doktora/öğretim üyeliği tezi olarak hazırlanan ilk örnekleri arasında Lütfullah Cebeci (*Kur'an'ı Kerim ve Kâinattaki Şer Problemi*, Erzurum 1981) ve İbrahim Çelik'in (*Kur'an'da Mele*, Uludağ Üniversitesi, Bursa 1981) çalışmaları sayılabilir.

Bu durumun neticesi olarak yapılan çalışmaların bir kısmında farklı arka plana sahip olan ve "ithal gündem" başlığı altında ele alınabilecek yeni yaklaşımlar sergilenmektedir. Çoğu tercüme yoluyla olmak üzere Kur'an'ın anlaşılması uğrunda tarih boyunca oluşan geleneksel birikimin eleştirisinden de öte, bizzat Kur'an'ın kaynağı, kutsiyeti ve otantikliğine, keza onu batılı anlamda tarihselci ve antropolojik yeni okuma biçimleriyle inceleme konusu yapmaya yönelik farklı teklifler söz konusu olabilmektedir.

Cumhuriyet döneminde tefsir tarihi, tefsir usûlü ve Kur'an ilimleri sahalarında da çeşitli eserlerin kaleme alınması söz konusudur. Birbiriyle bağlantılı olan bu alanlarla ilgili eserler bazen bunların hepsini ya da bazılarını kapsayacak, bazen de her birini ayrı başlıklar hâlinde ele alacak şekilde yazılmışlardır. Bu tür eserlerin tefsir tarihi ile tefsir usûlünü birada ele alanlardan ilk ikisi Osmanlı bakıyesi zevat tarafından kaleme alınmış olup ilki Dârülfünûn müderrislerinden Bergamalı Cevdet Efendi'ye (ö. 1926),¹²⁰ ikincisi ise Bilmen'e aittir.¹²¹ Her iki eser önce tefsir ilmine dair temel kavramlara ve tefsir usûlü ile ilgili meselelere yer verip daha sonra tefsir tarihini klasik müfessir tabakâtı mantığıyla, yani her asrı bir tabaka kabul edip kendi zamanlarına kadar on dört tabaka hâlinde ele almaktadır. Bilmen'in çalışması tefsire dair 663 ve Kur'an ilimlerine dair 489 eseri müellifleriyle birlikte gösteren bir liste vermek suretiyle önemli bir envanter çalışması niteliğinde olması açısından da dikkat çekicidir. Bu iki örnekten sonra İlahiyat mensuplarının bu alanları aynı kitapta toplayan ya da ayrı başlıklar hâlinde ele alan; özellikle tefsir tarihi bağlamında da klasik tabakat yazım tarzından ayrılan ve tefsir tarihini daha ziyade ekol/akım mantığıyla tasvir ettikleri "yeni nesil" tefsir tarihi kitapları dönemi başlamıştır. İlki aynı zamanda "Türkiye'de ilk tefsir doktoru" unvanını taşıyan İsmail Cerrahoğlu tarafından kaleme alınan bu eserlerden şu ana kadar çok sayıda yayınlanmıştır.¹²² Bu alanlara dair telif eserler

120 Bergamalı Cevdet Efendi, *Tefsir Tarihi*, İstanbul: Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti Neşriyatı, 1340. Kitap ilk olarak *Mahfel* mecmuasının dördüncü cildindeki Zilkâde 1341 (Haziran 1923) tarihli 37. sayısından itibaren "Tefsirler-Müfessirler" başlığıyla tefrika edildiğinden 1340 rakamı hicrî değil, rûmî olmalıdır. Elyazma bir nüshanın çoğaltulmasından oluşan bu 288 sayfalık çalışmanın adı bazı kaynaklarda "*Tarih-i Tefsir*" şeklinde gösterilmekte ise de (bkz. Sakıp Yıldız, "Bergamalı Cevdet", *DİA*, İstanbul 1992, c. 5, s. 495) bizim gördüğümüz nüshada başlık verdiğimiz şekildedir. 1340 tarihli neşrinde sadece müfessir tabakalarına yer verilen çalışmanın 1927 tarihli baskısında baş tarafına tefsir usûlü ile ilgili kısım ilave edilmiştir

121 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin*, 1-2 c., Ankara: Diyanet İşleri Reisliği, 1955, 1960. Eser Abdulaziz Hatip tarafından sadeleştirilerek de yayınlanmıştır (1-2 c., İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014).

122 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1-2 c., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988. Cerrahoğlu bu çalışmasından önce yayınlanan *Tefsir Usûlü* (ilk baskısı Ankara: Ankara Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971) adlı eserini de "Kur'an Tarihi", "Kur'anî İlimler" ve "Tefsir Tarihi" şeklinde üç bölüm hâlinde düzenlemiştir. Cerrahoğlu'ndan sonra tefsir usûlü ve tefsir tarihini birada ele alan isimler arasında M. Zeki Duman (1992); Muhsin Demirci (1998); ➔

yanında çeşitli dillerden tercüme kitap yayını da söz konusudur. Bunlar arasında özellikle tefsir tarihi yazımında ülkemizde etkili olmuş olan Goldziher¹²³ başta olmak üzere Muhammed Fâzıl İbn Âşûr¹²⁴ ve Ali Ekber Babai¹²⁵ gibi isimlerin yanı sıra Kur'an ilimleri sahasında en önemli klasik eserlerden birini kaleme almış olan Süyûtî¹²⁶ sayılabilir.

Tefsir ve Kur'an ilimleri alanında akademik ve akademi dışı çalışmaların sergilendiği çeşitli zeminler bulunmaktadır ki bunların başında dergiler ve farklı isimler altında düzenlenen ilmî toplantılar gelmektedir. Akademik dergilerin başında özellikle Ankara, İstanbul, Konya, Kayseri, İzmir, Erzurum, Bursa, Samsun, Elazığ, Sivas ve Sakarya gibi şehirlerde bulunan İlahiyat fakültelerinin dergileri gelir. Bunların dışında akademik çalışmaların yayınlandığı çok sayıda özel dergi de bulunmaktadır.¹²⁷ Elbette Cumhuriyet dönemi tefsir ve Kur'an ilimleri çalışmalarının sergilendiği zeminler böyle akademik dergilerle sınırlı değildir. Bu dönemin karakteristiklerinden biri olan Kur'an merkezli din anlayışının da yansımaları olarak ilmî-fikrî, siyasî-ideolojik bağlamlarda yayın yapıp akademik derdi ve iddiası olmayan çok sayıda süreli yayın da bulunmaktadır.¹²⁸ Dergiler dışında bu türden çalışmaların ilmî ve genel kamuoyuna ilk defa sunulduğu zeminler olarak sempozyum, tartışmalı ilmî toplantı, panel, çalıştay vb. farklı adlarla or-

Bahattin Dartma vdğr. (2010) ve Ömer Çelik (2012), bu iki alanla birlikte Kur'an ilimlerini de bir arada alan isimler arasında ise Mehmet Çalışkan (2005) sayılabilir.

- 123 İgnaz Goldziher, *İslam Tefsir Ekolleri*, çev. Mustafa İslamoğlu, İstanbul: Denge Yayınları, 1997. Goldziher'in eseri ne yazık ki Almanca aslından (*Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, Leiden 1920) değil, Abdulhalim en-Neccâr'ın Arapça tercümesinden çevrilmiştir. Bu çeviri eleştiri almıştır: Ömer Özsoy, "İslam Tefsir Ekolleri", *İslâmiyât*, c. 1, sy. 1 (Ocak-Mart 1998), s. 111-122.
- 124 Muhammed Fazıl İbn Aşur, *Anahatlarıyla Tefsir Tarihi*; trc. Bahattin Dartma - Ömer Pakiş, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007. Tunuslu yazarın *et-Tefsîr ve ricâluhu* adlı Arapça eserinden çevrilmiştir.
- 125 Ali Ekber Babai, *Tefsir Ekolleri*, 1-3 c., trc. Kenan Çamurcu, İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014. İranlı yazarın *Mekâtib-i Tefsîri* adlı Farsça eserinden çevrilmiştir.
- 126 İmam Celaleddin es-Suyuti, *Kur'an İlimleri Ansiklopedisi = el-İtkan fî ulumi'l-Kur'an*, trc. Sakıp Yıldız - Hüseyen Avni Çelik, İstanbul: Madve Yayınları, ts.
- 127 Bunlardan bazıları şunlardır: *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, *İslâmiyat Dergisi*, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, *EKEV Akademi Dergisi*, *Marife: Bilimsel Birikim, Dini Araştırmalar Dergisi*.
- 128 Bunlardan bazıları şunlardır: *Sebilürreşad* (-ilkın *Sırat-ı Müstakim* adıyla- 1908-1925 arasında Arap harfli olarak yayınlanan Osmanlı son döneminin bu en güçlü ve uzun soluklu dergi, 1948-1966 arasında Latin harfli olarak yayınına devam etmiştir), *Diyanet İlmî Dergi*, *İslâm'ın Nuru*, *İslâm* (1956-1976 ve 1984-1995 arasında aynı adla yayınlanmış iki dergi bulunmaktadır), *Hakses*, *Hilâl*, *İslâm'ın İlk Emri Oku*, *İslâm Medeniyeti Dergisi*, *Nesil*, *İktibas*, *Yeni Ümit*, *Zafer*, *Kalem*, *Kelime*, *Kitap Dergisi*, *Tezkire*, *Haksöz*, *Umran*, *Fecre Doğru*, *Altınoluk*. TALİD'in Tefsir ve Kur'an İlimleri sayısında Murat Sülün ve Ercan Şen'in Osmanlı son döneminden günümüze yayınlanmış dergilerde yer alan çalışmalar üzerine yazıları bulunmaktadır; daha fazla bilgi için oralara bakılabilir.

ganize edilen ve bir kısmının tebliğleri yayınlanan çeşitli toplantılar da bulunmaktadır.¹²⁹ Gerek dergi yayınları ve gerekse bu türden toplantı organizasyonları ve bunların yayına dönüştürülmesi çoğu zaman çeşitli dernek, vakıf ve kuruluşların desteği ile gerçekleşmektedir.¹³⁰

Netice olarak tefsir ve Kur'an ilimleri çalışmaları açısından Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri arasında bazı farklılıklar olduğu görülmektedir. Cumhuriyet döneminde Kur'an'a yönelik ilginin artış göstermesi, öncesine nazaran bu ilgiye cevap vermek üzere üretilen eserlerin hacminde de ciddi bir artışı beraberinde getirmiştir. Osmanlı devriyle mukayese edildiğinde bu dönemde başta meâl ve tefsirler olmak üzere bu ilgiye yönelik eserlerde bir patlama yaşanmıştır. Elimizde kesin veriler bulunmamakla birlikte kabaca 90 yıllık Cumhuriyet döneminde ve bilhassa bunun son otuz beş senesinde bu alanda üretilen eserlerin 600 yıllık Osmanlı dönemindekilerin on katına ulaştığı söylenebilir. Ancak şartların her bakımdan farklı olduğu iki dönem arasında sayısal mukayeseler yapmanın ne derece sağlıklı olacağı tartışmaya açık bir husustur.

Toparlamak gerekirse geleneğin hâkim olduğu Osmanlı dönemine mukabil Cumhuriyet dönemi özellikle 60'ların ortalarından itibaren büyük ölçüde ilmi gelenekten kopuşun yaşandığı ve buna karşılık henüz kendi geleneğini de oluşturamamış bir dönemi ifade eder. Kur'an merkezli din tasavvurunun yükselişiyle birlikte bu dönemde meâl türü ortaya çıkmıştır. Toplumda geniş kesimlerin

129 Bu tür organizasyonlardan doğrudan Kur'an ve tefsirle alakalı olan birkaçına işaret edebiliriz: Uluslararası Kur'an-ı Kerim'in Meali ve Tefsiri Sempozyumu (İstanbul 1986), Kur'an'ın Anlaşılması Sempozyumu (Ankara 1988), Kur'an Sempozyumu (İstanbul 1988; Ankara 1994, 1995, 2009; Çorum 2006), Tefsirin Dünü Bugünü Sempozyumu (Samsun 1992), Kur'an'ı Nasıl Anlamalıyız? (Bursa 1994), Kur'an'ı Anlamada Tarihsellik Sorunu (Bursa 1996), Kur'an ve Dil-Dilbilim ve Hermenötik- Sempozyumu (Van 2001), Kur'an Mealleri Sempozyumu (İzmir 2003; İstanbul 2010), Tefsir İlminde Usul Meselesi (İstanbul 2003), Tarihte ve Günümüzde Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü (İstanbul 2008), Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar (İstanbul 2009), Kur'an ve Bilim Sempozyumları (İstanbul 2009, 2010, 2011), Tefsir Nasıl Bir İlimdir? (İstanbul 2010), Türk Dilinde Kur'an Edebiyatı (İstanbul 2010), Kur'an'ın Türkçe Mealleri ve Sorunları Sempozyumu (Kayseri 2010), Kur'an'ı Anlama Sempozyumu (Balıkesir/Dursunbey Mayıs 2010), Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I (13-18. Yüzyıllar) ve II (13-20. Yüzyıllar) (İstanbul 2010 ve 2011), Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri (İstanbul 2011), Tanzimattan Cumhuriyete Osmanlı Modernleşme Sürecinde Kur'an ve Tefsir Çalışmaları (İstanbul 2012). *Kur'an ve İndiği Tarih Çalışmaları I-II* (İstanbul 2012, 2013), I. Uluslararası Kur'an'ı Yeniden Düşünme Sempozyumu (Ankara 2013). İsmail Çalışkan'ın *TALİD*'in Tefsir ve Kur'an İlimleri sayısında bu türden toplantılarla birlikte tefsir akademisyenlerinin zümre toplantılarını da ele alan ve bizim verdiğimiz bilgilere de kaynaklık teşkil eden bir yazısı bulunmaktadır; daha fazla bilgi için oraya bakılabilir.

130 Bu tür kurumlardan bazıları şunlardır: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı (İSAV), İlim Yayma Vakfı, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (ISAM), Bilgi Vakfı, Türkiye Ekonomik ve Kültürel Dayanışma Vakfı (TEK-DAV), Kur'an Araştırmaları Vakfı (KURAV), İstanbul İlim ve Kültür Vakfı, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (Kuramer).

doğrudan Kur'an'la irtibata geçmesi, dinin temel kaynağının mesajını anlama ve aktarmaya yönelik çalışmalara ivme kazandırmış, bu gelişmenin sonucu olarak Kur'an meâl ve tefsirleri öncesinde hiç olmadığı kadar yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bu genel yönelişte sadece bilgilenme ya da akademik anlamda bir inceleme değil, dini kaynağından öğrenme ve hayata geçirme anlamında şahsiyetin inşası amaçlandığından, en azından belli kesimler için bu meal ve tefsirler ferdî ve cemaat kimliğinin oluşumunda oldukça etkili olmuştur. Ancak bu genel ilgiye cevap verme arayışının gereği olarak tefsir faaliyeti büyük ölçüde ilmi çerçeveden uzaklaşarak genel ilgilere hitap edecek bir dil ve muhtevaya sahip olmaya başlamıştır. Ayrıca bu dönemde Kur'an'ın tamamına yönelik çalışmaların yanı sıra belli konuları bütünlük içinde vermeye yönelik konulu tefsir çalışmaları, keza güncel toplumsal meselelere atıflar yapan sosyo-politik, modern anlamda bilimsel yönleri belirgin çalışmalar yaygınlaşmaya başlamıştır. Yine bu dönemde Mushaf tertibi yerine nüzûl sıralamasını esas alan ya da kadın müelliflerin kaleminden çıkmış meâl/tefsirler, ilgili literatürde görünen bazı yenilikler olarak kaydedilebilir.

II. Kur'an ve Tefsire Dair İkincil Literatür (Kaynak İncelemeleri)

Yukarıda yazının çerçevesini Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri olarak belirlediğimizi söylemiş, bununla birlikte Türk coğrafyasında ve Türkçede Osmanlı'ya kadar geçen dönemde tefsir ve Kur'an ilimleri alanında ortaya konulmuş birincil eserlerle ilgili kısa bir bilgi vermiştik. Şimdi de önce kısaca bu dönem eserleri üzerine modern dönemde yapılmış çalışmalara değinmek istiyoruz.

Osmanlı öncesi dönemi, alana dair Türkçe eserlerin görüldüğü X-XI. yüzyıllardan öncesi ve sonrası şeklinde iki devre halinde ele almak mümkündür. Hicrî birinci, miladî yedinci yüzyıldan itibaren sâkinleri arasında Türklerin de bulunduğu Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde alana dair ortaya konan özellikle Arapça eserler modern dönemde genel tefsir tarihi çerçevesinde ve müstakil şahıs/eser çalışmaları biçiminde ele alınmış;¹³¹ bu coğrafya çerçevesinde belli bir dönemi (Emevîler, Abbâsîler, Sâmânîler, Gazneliler, Selçuklular vb.), coğrafyayı (Türkistan, Mâverâünnehir, Horasan vb.) ve özellikle Türk asıllı âlimlerin eserlerini tespite yönelik çalışmalar sınırlı kalmıştır.¹³² Kuşkusuz bunun en önemli sebeplerinden biri klasik kaynaklardaki verilerin coğrafi ve etnik sınırlar konusunda modern dönemdeki tasavvurla örtüşmeyen, kendine özgü karmaşık bir yapıya sahip olmasıdır. Özellikle farklı etnik kökenden kavimlerin birbiriyle iç içe girdiği bir

131 Bu tür çalışmaların doktora/öğretim üyeliği tezi olarak hazırlanan ilk örnekleri arasında Süleyman Ateş (*Sülemi ve Tasavvufî Tefsiri*, Ankara Ü İlahiyat Fakültesi, Ankara 1968) ve Muhammet Eroğlu'nun (*Ebü Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtu'l-Kur'ân*, (Yüksek İslâm Enstitüsü, İstanbul 1971) çalışmaları sayılabilir.

132 Bu dönemi Türk müfessirleri açısından konu edinen bir çalışma için bkz. İshak Özgel, "Başlangıçtan Selçuklular Dönemi Sonuna Kadar Türklerin Kur'ân Tefsirine Hizmetleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, s. 40-73.

dönem ve coğrafyada etnik kökene dayalı araştırma yürütmenin, ilmî şahsiyetlerin köken ve ana dillerini tespit etmenin önünde çoğu zaman aşılmaz engeller vardır. Buna modern ideolojik önyargılar da eklenince sağlıklı bir araştırma yürütmek daha da zorlaşmaktadır. Bununla birlikte klasik kaynaklardaki verilerin bütünlük içerisinde ve titiz şekilde incelenmesiyle yürütülebilecek çalışmaların henüz yeterince yapıldığı da söylenemez. Kaldı ki ilmî şahsiyetlerin ve eserlerin tarihî ve coğrafi bağlarından kopuk olarak ele alınmasının sağlıklı ve yeterli değerlendirmelere ulaşma noktasında ciddi bir handikap oluşturduğu ve bu hususun özellikle İlahiyat tezlerinin ciddi bir eksikliği olduğu açıktır.

X-XI. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan Türkçe satır arası Kur'an tercümelerine yönelik çalışmalar bugüne kadar daha ziyade Türk dili ve edebiyat tarihini araştıran kimselerce yürütülmüş,¹³³ bu türden çalışmalar sayesinde eserlerin dilsel özellikleri ve Türk dili araştırmalarına katkıları hakkında belli bilgiler sağlanmış olmakla birlikte; bu eserlerin muhtevaları, kaynakları ve problemleri konusu büyük ölçüde henüz araştırma dışı kalmıştır. Dolayısıyla bu dönem eserleri için muhtevaya yönelik perspektiflerden yapılacak çalışmalara ihtiyaç vardır.

A. Osmanlı Dönemine Dair İkincil Literatür: Gelişim ve Sorunlar

Osmanlı dönemi tefsir çalışmalarının Türkiye'deki ve Batı'daki akademik çevrelerde uzun süre ihmal edildiği bilinmektedir. Bu ihmalin altında söz konusu dönem eserlerinin çoğunun henüz yazma halde bulunup tasnif edilmemesi ve erişim zorluğu, yabancılar için dil problemi gibi bazı anlaşılabilir nedenleri olsa da asıl etkili olan sebebin aşağıda işaret edeceğimiz, bu dönemin özgünlükten uzak olduğuna dair modern ideolojik ön yargı ve kabuller olduğu söylenebilir.¹³⁴

133 Örnek olarak şu çalışmalara işaret edilebilir: İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleeri*; Ahmet Topaloğlu, *Muhammed b. Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır-Arası" Kur'an Tercümesi*; Suat Ünlü, "Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-İnceleme-Dizin", Doktora tezi, Hacettepe Ü, Ankara 2004; Aysu Ata, *Karahanlı Türkçesi - İlk Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yayınları, 2004; Hatice Tören, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Amme Cüzü Tefsiri*, 1-2 c., İstanbul: Çantay Yayınları, 2007; Mustafa Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılmış Kur'an Tercümeleeri", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, İstanbul: 2010, s. 517-558; Emek Üşenmez, *Türkçe İlk Kur'an Tercümeleerinden Özbekistan Nüshası*, İstanbul: Akademik Kitaplar, 2013. Bu tercümelere dair ayrıca çeşitli üniversitelerin Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinde hazırlanmış çok sayıda lisansüstü tez çalışması bulunmaktadır.

134 Diğer yandan nadir de olsa ve Osmanlı son dönemiyle sınırlı kalsa bile, bu dönem eserlerinin önemine dikkat çeken erken tarihli uyarılar da bulunmaktadır. Örneğin Goldziher'in tefsir ekollerine dair eseri hakkında bir tanıtım yazısı kaleme alan Helmut Ritter, bu bağlamda "zengin Türkçe modernist literatürün henüz yeteri kadar tanınmamasından" şikâyet eder, bkz. "Ignaz Goldziher, Die Richtungen der islamischen Koranauslegung", *Der Islam*, 12 (1922), s. 121. Ritter aynı yerde bir nebze olsun bu eksikliği gidermek üzere Şeyhülislam Musa Kazım'ın *Safvetü'l-Beyân* adlı tefsiri gibi Osmanlı son döneminde kaleme alınmış bazı eserlere dikkat çeker. Goldziher'in eserini ikmal etmek üzere bir çalışma yapan Hollandalı müsteşrik J. M. S. Baljon da upkı Ritter gibi kitabının Önsöz'ünde araştırması açısından "büyük değer ➤

Akademik alanda Osmanlı dönemi müfessirleri ve eserlerine dair inceleme niteliğinde ikincil çalışmalar 80'li yılların başlarından itibaren¹³⁵ tek tük görülmeye başlamakla birlikte, bu döneme olan ilgi 90'lardan itibaren ve bilhassa 1992 yılından sonra ivme kazanmıştır. Münferit şahıslar ve eserler üzerine yapılan tezlerden sonra ilk kez Abay 1992 yılında Osmanlı döneminin başlangıcından sonuna kadar tespit edebildiği 273 müfessiri ve onların tefsire dair eserlerini tanıttığı yüksek lisans tezini,¹³⁶ bundan iki yıl sonra da Demir, XVI. asrın sonuna kadar olan dönemde yaşamış 80 müfessiri tanıtan doktora tezini hazırlamıştır.¹³⁷ Yakın zamanlarda ise Öztürk ve Özgel Osmanlı dönemi tefsir çalışmalarını panoramik şekilde göstermeye matuf çalışmalara imza atmıştır.¹³⁸ Osmanlı döneminin tamamını kuşatmaya yönelik bu türden eserler yanında bu dönemin zaman veya tür açısından belli kesitlerini ele alan bazı ikincil literatür çalışmaları da bulunmaktadır. Okuyan,¹³⁹ Kaya,¹⁴⁰ Özel,¹⁴¹ Güney,¹⁴² Dartma¹⁴³ ve Birışık'a¹⁴⁴ ait olanlar bu çerçevede zikredilebilir.

taşıyabilecek" Türk âlimlerinin eserlerini gözden geçiremediği için kendini şanssız sayar, bkz. *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, trc. Şaban Ali Düzgün, Ankara: Fecr Yayınevi, 1994, s. 9.

135 Sakıp Yıldız'ın Bursevî üzerine doktora tezi ("L'exégète turc Ismail Hakki Burûsawî, sa vie, ses oeuvres et la methode dans son Tafsîr Rûh al-Bayân", Paris, 1972) daha erken tarihli olmakla birlikte Fransa'da Sorbonne'da hazırlanmıştır. Türkiye'deki çalışmaların ilk örneklerinden Mustafa Kılıç ("İbn-i Kemâl: Hayatı, Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirindeki Metodu", Atatürk Ü) ve Mustafa Öztürk ("Muhammed b. el-Cezeri ve et-Temhid İlmi't-tecvîd", Uludağ Ü) tarafından hazırlanan doktora tezleri 1981 yılında tamamlanmıştır. Abdullah Aydemir'in çalışması da (*Büyük Türk Bilgini Şeyhulislam Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1981) aynı yıl yayımlanmıştır. Osmanlı dönemi tefsirlerine genel bir yaklaşım denemesi ise bunlardan birkaç yıl sonra ilk kez Sakıp Yıldız tarafından bir makale çerçevesinde yapılmıştır: "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, sy. 2 (1987), s. 1-8.

136 Abay, "Osmanlı Dönemi Müfessirleri".

137 Ziya Demir, "Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları".

138 Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, Özgel, "Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetleri", s. 171-185.

139 Mehmet Okuyan, "XX. Asrın İlk Yarısındaki Türk Müfessirleri", ilt., Ondokuz Mayıs Ü, 1990.

140 Murat Kaya, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri", ilt., Marmara Ü, 2001; a.mlf., "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, s. 301-338; a.mlf., "XIX ve XX. Asırda Osmanlı'da Mutasavvıf Müfessirler", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2012, c. 13, sy. 29, s. 43-77; a.mlf., "Osmanlı Ulemasının Tanzimat Sonrası Tefsir Çalışmaları", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, 2013, sy. 15-16, s. 65-97.

141 Mustafa Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 15 (2002), s. 61-96; sy. 16 (2002), s. 109-148.

142 Güney, "Gaza Devrinde Kur'an'ı Yorumlamak", s. 193-244.

143 Bahattin Dartma, "Osmanlı Döneminde Müstakil Dirâyet Tefsirleri (Değerlendirme)", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, s. 79-106.

144 Abdulhamit Birışık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, s. 199-240.

Osmanlı dönemi müfessirleri ve eserleri konusunda genel ya da kısmî bir malumat vermeyi hedefleyen bu çalışmalar dışında ilgili literatüre dair eserleri tespiti yönelik iki ayrı bibliyografya denemesi ise 1999 yılında yapılmıştır. İlki yine Abay'a,¹⁴⁵ diğeri ise Doğan'a¹⁴⁶ aittir. Sadece tefsir, hâşiye/ta'lik, cüz/sûre tefsirleri ile tefsir çevirileri olmak üzere dört kategorideki eserleri sıralayıp âyet tefsirleri, tefsir usûlü, tecvid ve kıraata dair eserlere yer vermeyen Abay'ın çalışmasında toplamda 403 farklı müellife ait 583 eser yer almaktadır. Dolayısıyla çalışma bu haliyle Osmanlı dönemi çalışmalarının tamamını değil, bazı türleri/kategorileri kapsamaktadır. Abay çalışmasını ele alamadığı türleri de kapsayacak şekilde ikmal etmeyi düşündüğünü belirtmişse de henüz bunu gerçekleştirememiştir. Abay'ın çalışmasından farklı olarak tür sınırlaması getirilmeyen Doğan'ın çalışmasında ise tefsir, âyet ve sûre tefsiri, şerh, hâşiye, talikât, kıraat ve tecvide dair toplamda 336 eser yer almaktadır. Abay'ın sadece seçilmiş kategorileri kapsayan çalışmasında herhangi bir sınırlamaya gitmeyen Doğan'ın çalışmasına nazaran daha fazla künyeye yer vermesi dikkat çekicidir.

Osmanlı dönemi müfessirleri ve eserleri üzerine yapılan bu genel ve kısmî mahiyetteki çalışmalar dışında hususen münferit şahıslar ve eserleri ele alan çok sayıda tez, kitap, makale ve tebliğ çalışması bulunmaktadır. Bu türden çalışmaları bir araya getirmeyi hedefleyen genel bibliyografya çalışmaları henüz yapılmadığından bu çalışmaların hacmi/boyutları konusunda kesin bir şey söylemek zordur. Sadece Abay'ın hazırladığı bibliyografyada olduğu gibi, genel mahiyetteki bazı çalışmalarda, ele alınan her bir şahıs ve eser hakkında yapılmış ikincil çalışmalara işaret etme yolunda ortaya konulmuş bazı örnekler vardır. Bu çerçevede ayrıca ele aldığı maddelerin sonunda, imkân ölçüsünde o madde hakkında yapılmış talî çalışmalara dikkat çekilen *DİA*'ya da işaret edilebilir.

Osmanlı dönemiyle alakalı olarak Ebussuûd, Âlûsî, İsmail Hakkı Bursevî, Molla Gürânî ve Molla Fenârî gibi meşhur bazı şahıslara ait eserler üzerine çok sayıda çalışma yapılırken, o kadar tanınmayan şahısların (mesela Cemaleddin Aksarâyî, Musannifek, Karamânî vb.) eserlerine dair fazla çalışma yapılmadığı dikkati çekmektedir. Diğer yandan yapılan çalışmaların ağırlıklı olarak genel ya da sûre ve âyet tefsirleri, ulûmü'l-Kur'ân, tefsir usûlü çalışmaları ve Huzur Dersleri gibi belli türlere yoğunlaştığı, buna karşılık tecvid ve kıraat alanlarının¹⁴⁷ yanı sıra şerh,

145 Muhammet Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divân İlmî Araştırmalar*, sy. 6 (1999), s. 249-303.

146 İshak Doğan, "Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları", *Makâlât*, sy. 1 (1999), s. 95-137. Aynı çalışmanın bibliyografya kısmı müellifin *Osmanlı Müfessirleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011, s. 231-282) adlı çalışmasına da alınmıştır.

147 Muhammed İsa Yüksek bu alandaki yazma eserler konusunda bir çalışma yapmıştır: "İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki Arapça ve Osmanlıca Kıraat Yazmaları", ylt., İstanbul Ü, 2009.

hâşiye, ta'lik türünden kaynaklar üzerine fazla yoğunlaşmadığı görülmektedir.¹⁴⁸ Osmanlı dönemi tefsir eğitimi ve bunun kurumsal boyutu da ihmal edilen alanlar arasında sayılabilir.¹⁴⁹ Osmanlı dönemi edebî eserlerinin tefsirle alakalı boyutları konusunda bazı çalışmalar bulunmakla birlikte, bunlar henüz yeterli düzeyde değildir.¹⁵⁰

Abay ve Doğan'ın bibliyografya çalışmaları şüphesiz ilk deneme olmanın da sonucu olarak kapsayıcılıktan uzak ve eksik olmaları dışında, belki o şartlarda kaçınılmaz olan önemli bir diğer zaafı maluldür: Özellikle yazma eserleri yerinde görerek tespit etme yerine, ilgili listeleri temel bazı başvuru kaynaklarından hareketle hazırlamak. Dolayısıyla her iki çalışmadaki bilgilerin, listedeki eserleri bizzat incelemek suretiyle tahkik edilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Söz konusu iki bibliyografya çalışması alana dair ilk denemeler olması hasebiyle takdiri hak etmekle birlikte, aslında Osmanlı dönemi tefsir literatürü üzerine yapılan

148 Bu türe dair yapılan nadir çalışmalardan bazıları şunlardır: Hasan Yücel, *Osmanlı Tefsir Geleneğinde Ta'lika Kültürü: Mu'adzade Muhammed b. Abdu'l-Aziz el-Mer'aşî'nin (983/1575) Naklu's-sifâr: Ta'lika ala Mevâdî'l-hilâf beyne'z-Zemahşerî ve'l-Beydâvî Adlı Eseri*, Kahramanmaraş: Ukde Kitaplığı, 2012; Muhammet Abay, "Osmanlı Döneminde Tefsir Haşiyeleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, s. 167-194; Şükrü Maden, "Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde Alâ Tefsiri'l-Kâdi El-Beyzâvî Örneği", Doktora tezi, Marmara Ü, 2013 (İSAM'ın önümüzdeki günlerde kitap olarak yayınlayacağı bu çalışmanın sonunda Zemahşerî'nin *el-Keşşâfı* üzerine, önemli kısmı Osmanlı döneminde kaleme alınmış 112, Beyzâvî'nin *Envârı* üzerine ise 437 şerh, hâşiye, ta'lik ve ihtisar türünden eser künyesinin yer aldığı bir liste bulunmaktadır); Ersin Çelik, "Şeyhu'l-İslâm Sâdi Çelebi ve el-Fevâidü'l-behiyye: Haşiye alâ Tefsiri'l-Beyzâvî Adlı Eserinin Tahlili", ylt., Recep Tayyip Erdoğan (Rize) Ü, 2015.

149 Osmanlı dönemi eğitim tarihi ve kurumlarını inceleyen İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Cahit Baltacı, Hüseyin Atay, Cevat İzgi gibi isimler tefsir eğitimi meselesine temas ederse de spesi k olarak bu konuyu ele alan fazla çalışma yapılmamıştır. Yusuf Alemdar'ın Kur'an tilaveti ve kıraatine yönelik ihtisas medreseleri olan Dârülkurrâ'lar üzerine yaptığı iki çalışma bu alanda gerçekleştirilen nadir çalışmalar arasında sayılabilir: "Osmanlı'da Daru'l-Kurra Müessesesi ve Kıraat Öğretimi", Doktora tezi, Ankara Ü, 2003; *İstanbul'da Kur'an okulları (XV-XVI. Yüzyıllar)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.

150 Osmanlı dönemi Türk edebiyatı tarihine yönelik bazı incelemelerde meselenin bu yönüne temas edilebileceği özellikle bu perspektiften konuya yaklaşan çalışma sayısı sınırlıdır. Osmanlı döneminde bazı âyetleri manzum tarzda açıklamaya yönelik kaleme alınmış tefsir ya da tefsirnâme şeklinde andırılabilir eserler bulunmaktadır. Bunlardan aralarında XV. yüzyıl şairlerinden Hatiboğlu'nun Yâsin sûresine yönelik *Letâiyf-nâme*'si ve XVII. yüzyıl şairlerinden Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas'ın çeşitli sûrelerden 656 âyeti manzum tarzda tefsire yönelik *Bâğ-ı Behişt*'i olmak üzere dokuzunu tanıtan bir çalışma için bkz. Bünyamin Taş, "Klasik Türk Edebiyatında Manzum Tefsir", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number 37 (Autumn I 2015), pp. 101-121. Osmanlı şiirini bu açıdan inceleyen bir örnek olarak bkz. Harun Ögmüş, "Kur'an'ın Osmanlı Şiirindeki Akisleri (Fuzuli ve Şeyhülislam Yahya'nın Gazelleri Çerçevesinde Bir Tetkik)", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-*, s. 349-362; a.mlf., "Terkib-i Bend Geleneğine Yansıyan Kur'ânî Unsurlar -Ziyâ Paşa ve Muallim Nâci'nin Terkib-i Bendleri Çerçevesinde Bir Tahlil", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*, s. 429-446.

çalışmaların en temel zaaflarından birine de işaret etmektedir: Osmanlı dönemi çalışmalarına ait bir envanterin henüz çıkarılamamış olması. Böyle bir envantere sahip olamayışımızın altında yatan en önemli sebep de bu dönem eserlerinin önemli bir kısmının yazma hâlinde bulunması ve kütüphanelerimizdeki yazmaların kataloglama ve tasnif işleminin nihaî ve sıhhatli bir biçimde henüz gerçekleştirilememiş olmasıdır. Dolayısıyla yapılması gereken öncelikli işlerden biri, bu envanterin biran evvel hazırlanması olmalıdır. Bu yapılamadığı sürece Osmanlı dönemi çalışmaları hakkındaki afakî değerlendirmelerin tedavülde kalması kaçınılmaz olacaktır.

Osmanlı döneminde tefsir ve Kur'an ilimleri alanında ortaya konan kaynak niteliğindeki eserlerin tespiti dışında, bunlar üzerine modern dönemde yapılan incelemelerde ve ortaya konan yaklaşımlarda da bazı problemler olduğu görülmektedir. Bunlardan biri Osmanlı nitelemesinin kapsamı, genelde ve özellikle kuruluş döneminde kimlerin Osmanlı müfessiri sayılacağı konusundadır. Bu konuda Osmanlılık için belli kriterlerden söz eden nadir örnekler bir yana bırakılırsa,¹⁵¹ kimi karışıklıklar olduğu, Osmanlı tanımı konusunda tutarlı kriterler geliştirilemediği ve bu yüzden 1299 sonrası Anadolu'da faaliyet göstermekle birlikte Osmanlı toprakları ve yönetimi ile doğrudan bir teması olmayan kimi şahsiyetlerin de bazı ikincil çalışmalarda Osmanlı müfessirleri arasında takdim edildiği görülmektedir. Bize göre bir kimsenin Osmanlı sayılabilmesi için Osmanlı hâkimiyeti altındaki topraklarda yetişmesi veya ilmî faaliyette bulunması ya da en azından eserlerini Osmanlı yöneticilerine bizzat takdim/ithaf etmek sûretiyle¹⁵² bu yönetimle ilişkiye geçmiş olması gerekmektedir. Bu çerçevede özellikle kuruluş dönemi Osmanlı müfessirleri bağlamında bazı hatalar yapıldığı dikkati çekmektedir.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren öncelikle Bizans topraklarında, yani batı ve kuzey batı yönünde gelişmesini sürdürmüş ve Anadolu'da Selçuklu bakiyesi beyliklere ve diğer bağımsız devletlere kimi zaman sulh kimi zaman da savaş yoluyla hâkim olması yaklaşık iki yüzyıllık bir zaman diliminde¹⁵³

151 Bu isimlerden biri olarak Güney, Fetih öncesi Osmanlı müfessirleri konusunda kaleme aldığı çalışmada söz konusu dönem müfessirlerini belirlerken onların "mutlaka Osmanlı siyasî sınırları içerisinde yaşamış olmaları..., Osmanlı kültür ve siyasetiyle uyumları, yönetimle bir şekilde ilişki içinde olmaları" gibi bazı kriterler saymaktadır, bkz. "Gaza Devrinde Kur'an'ı Yorumlamak", s. 194. Muhammet Abay da *TALİD*'in bu sayısına verdiği Osmanlı dirayet tefsirleri yazısında bu meseleye temas etmektedir.

152 Bununla birlikte Osmanlılık için ileri sürülen takdim/ithaf kriterinin bu konuda bazı flu alanlar oluşturduğu ve zorlama yorumlara yol açtığı kanaatinde olduğumuzu da ifade etmek isteriz.

153 Örneğin bu beyliklerden Karamanoğulları 1483'te, Ramazanoğulları 1510'da ve Dulkadiroğulları 1515'de nihaî olarak Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir, bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: TTK, 1937, s. 7, 44, 47.

gerçekleşmiştir. İlk dönem Osmanlı müfessirleri üzerine yapılan bazı çalışmalarda XIV ve XV. yüzyıllarda Anadolu’da yaşayıp eser vermekle birlikte bu beyliklerden birine (en yaygın örnekler arasında Karamanoğulları ve Germiyanoğulları sayılabilir) ya da Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Memlükler gibi farklı yönetimlere mensup olan, Osmanlı hâkimiyetindeki topraklarda ilmî faaliyette bulunmaları ve hiç olmazsa Osmanlı yöneticilerine doğrudan bir eser takdim etmeleri söz konusu olmayan kimi isimler Osmanlı müfessirleri arasında sayılmaktadır. Bu türden isimler arasında Ekmelüddin Bâbertî (ö. 786/1384),¹⁵⁴ Alâeddin es-Semerkindî (ö. 860/1460)¹⁵⁵ ve Hüsâmeddin Bitlisî (ö. 900/1494)¹⁵⁶ gibi bazı isimler sayılabilir.

154 Ziya Demir, Bâbertî’nin “hayatının büyük bir kısmını Osmanlı toprakları dışında geçirmesine rağmen galip kanaat ve bilgilere göre Erzurum’a bağlı Bayburt’tan olduğu kabul edildiği” gerekçesiyle Osmanlı sayıldığını zikretmektedir, bkz. *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 347. Bâbertî’nin Bayburt’tan olduğu kabul edilse bile, Bayburt’un Osmanlı hâkimiyetine girmesinin çok sonraları gerçekleştiği gerçeği karşısında nasıl Osmanlı sayılabildiğini anlamak zordur. Bununla birlikte Bâbertî’yi Osmanlı müfessiri sayan bu kabul, herhangi bir tartışmaya tâbi tutulmadan sonrasında da devam ettirilmiştir, bkz. İshak Doğan, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 103-104; Özgel, “Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetleri”, s. 171. Rûmî nisbesiyle anılması sebebiyle bazı kaynaklarda olduğu gibi Bağdat yakınlarındaki Bâbertâ’ya değil Bayburt’a nispet edilmesi gerektiği iddia edilen Bâbertî, ilmî faaliyetlerini Mısır’da yürütmüş ve tamamlamış olup Osmanlı toprakları ve yöneticileriyle ilişkisine dair bilgiye rastlanmamıştır. Tahsiline Anadolu’da başlayıp 740/1339’da sonra Mısır’a yerleştiği ve orada vefat ettiği kabul edilmekle birlikte (bkz. Arif Aytekin, “Bâbertî”, *DİA*, İstanbul 1991, c. 4, s. 377-378) memleketi olarak gösterilen Bayburt ve civarı Osmanlı hâkimiyetine ancak 1514’de, yani kendisinin vefatından 130 yıl sonra girmiştir.

155 Bkz. Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 27; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 187 (Karaman/Lârede’ye ne zaman ve hangi şartlarda geldiği net olarak bilinmemekle birlikte II. Murad devri ulemasından sayıldığı belirtilmektedir); Doğan, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 206-207; Güney, “Gaza Devrinde Kur’ân’ı Yorumlamak”, s. 207; Özgel, “Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetleri”, s. 140-141. Semerkindî vefatından sonra Osmanlı hâkimiyeti altına girecek Karaman/Larende’ye yerleşmiş olup (bkz. Ebü’l-Hayr İsmâüddin Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku’n-Nu’mâniyye fi ulemâ’i-Devleti’l-Osmâniyye*, nşr. Ahmed Suphi Furat, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1405/1985, s. 83) Osmanlı toprakları ve yöneticileriyle temasına dair herhangi bir bilgiye rastlamadık. Bu sebeple onu Osmanlı müfessirleri arasında saymanın isabetli olmadığını düşünüyoruz.

156 Bkz. Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 134-138; Doğan, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 136; Özgel, “Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetleri”, s. 143. *Heşt Bihîşt* müelli İdris-i Bitlisî’nin babası olan bu zat Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan’ın münsifi olup (bkz. Abdülkadir Özcan, “İdris-i Bitlisî”, *DİA*, İstanbul 2000, c. 21, s. 485) tarafımızdan Osmanlı ile doğrudan ilişkisi tespit edilememiştir. Gerçi merhum Demir, Bitlisî’nin *Câmi’u’t-tenzil* adlı tefsirinin Şehid Ali Paşa 109/1 12 nolu nüshasının mukaddimesine dayanarak onun Çelebi Mehmed’in (816-825/1413-1421) davetiyle Anadolu’ya gelerek tefsirini tamamladığı ve eserini ona takdim ettiği bilgisini aktarır, bkz. *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 137-138. Ne var ki burada verilen bilgilerin tamamen hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Zira 909/1504’te vefat eden (bkz. Nurettin Turgay, “Klasik Osmanlı Dönemi Müfessirlerinden Hüsâmeddin Ali el-Bidlisî ve Tefsirciliği”, *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*, s. 146) Bitlisî mukaddimedede söz konusu eserini kaleme almaya Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub (Bâyenderhâni)’nin (1478-1490) teşvikiyle başladığını, eserini tamamlamasına yakın ➤

Söz konusu karışıklıkta Osmanlı ulema biyografileri konusunda temel başvuru eserlerinden biri olan Taşköprizâde'nin *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye'si*¹⁵⁷ gibi bazı kaynakların da etkisi olduğu düşünülebilir.

Kimin Osmanlı müfessiri sayılıp sayılmayacağı konusundaki bu karışıklık aslında Cumhuriyet döneminde özellikle İlahiyat Fakültelerinde bu alana dair yapılmış çalışmaların temel zaaflarından biri ile de alakalıdır: Tarihsel kaynaklara vukufiyet ve ele alınan şahsiyet ve eserlerin tarihsel bağlamını tespit konusunda yetersizlik. Tarihsel şartların ve dönem/ortam bilgisinin yetersizliği, kısaca tarihsel boyut eksikliği ele alınan konunun tarihsel yeri ve önemi konusunda ya hiçbir şey söylemeyen ya da anakronik yaklaşımlar sunan bazı çalışmaların tedavülüne yol açtığı söylenebilir.

Osmanlı dönemi eserlerinin tespiti ve hangi eserlerin Osmanlı dönemi içinde kabul edileceği meselesi dışında modern incelemelerde bu dönem tefsir çalışmalarının değeri ve özgünlüğü hakkında da farklı yaklaşımlar ve bazı sorunlar bulunmaktadır. Özellikle modern dönemdeki yaygın görüş, Osmanlı döneminde tefsir alanında yeni ve özgün bir eser ortaya konulmadığı, öncekilerin tekrarıyla öteye gidilemediği yönündedir.¹⁵⁸ Bu görüşü savunanların temel dayanaklarından biri bu dönemde ortaya konan çalışmaların orijinal telif eserlerden ziyade ağırlıklı olarak şerh ve hâşiye türünden ikincil çalışmalardan oluşmasıdır. Osmanlı döneminde bu alanda üretilen eserlerin ağırlıklı olarak başta Beyzâvî ve Zemahşerî olmak üzere Osmanlı tefsir çalışmaları üzerinde etkili olmuş temel

mezkur hükümdarın vefatı ve İran beldelerinde karışıklıklar ortaya çıkmasından sonra hacca gitmek üzere Tebriz'den yola çıktığını, ancak 80'li yaşlarında olması sebebiyle yola devam edemediğini belirtir (Hüsâmeddin Ali el-Bitlisi, *Câmi'u't-tenzil ve't-te'vil*, Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, no: 109, vr 2ⁿ). Sonrasında eserini tamamlama noktasında tashih ve gözden geçirmek üzere bazı kimselerden yardım istediğini ve nihayet Osmanlı sultanı Beyazıt b. Mehmed'e (II. Beyazıt) yönelik uzun övgü ifadelerinden sonra eserini ona ithaf ettiğini söyler (vr. 2ⁿ). Bitlisi'nin Osmanlı sarayında defterdarlıkla görevli torunu Ebü'l-Fazl Bitlisi, "Kur'an-ı Kerim, atam tarafından din padişahı Bayezid adına tefsir edilmiştir" derken (bkz. İdris-i Bidlîsî, *Selîm Şah-nâme*, haz. Hicabi Kurlangıç, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2001, s. 471) bunu kastediyor olmalıdır. Ancak Bitlisi'nin tefsirinin mukaddimesinde yukarıda işaret ettiğimiz ifadelerinden, âhir ömründe Tebriz'de eserini tamamlayan müellî n Osmanlı ülkesine gitmediği gibi II. Beyazıt'la da görüşmediği ve sadece eserini Tebriz'den Osmanlı sultanına ithaf etme niyetini izhar ettiği sonucu çıkarılabilir ki, kanaatimizce bu kadarı da Hüsâmeddin Bitlisi'yi bir Osmanlı müfessiri yapmaya yetmez.

157 Taşköprizâde'nin bu eserinde tarihsel verilerle uyuşmayan bazı bilgilere yer verdiğine Osmanlı son döneminde de dikkat çekilmiş ve müellif ele aldığı dönemin kaynaklarını yeterince tetkik etmeksizin Aşıkpaşa gibi muahhar bazı kaynaklara dayanarak Osmanlı topraklarına hiç ayak basmayan Karahisarlı Hattâb, Kayserili Abdülmuhsin gibi bazı isimleri Osman Bey ve Orhan Gazi devri uleması arasında beyan etmesi sebebiyle tenkit edilmiştir, bkz. Ârif, "Devlet-i Osmaniye'nin Teessüs ve Takarruru Devrinde İlim ve Ulema", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, sene 1, sayı 2 (Mayıs 1332), s. 138.

158 Tipik bir yaklaşım için bkz. Doğan, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 14-16.

bazı kaynaklar üzerine yapılmış şerh, hâşiye ve ta'lik türünden çalışmalar olduğu doğrudur. Hatta bu dönemi tefsir literatürü açısından “şerh ve hâşiye” dönemi olarak nitelendirmek bile mümkündür. Nitekim Abay yukarıda işaret edilen bibliyografya çalışmasında Osmanlı dönemindeki 403 müellife ait 583 eser arasında şerh, hâşiye, ta'lik ve ihtisar türünden 228 eserin toplam çalışmaların %39'una tekabül ettiğini tespit etmiştir.¹⁵⁹ Bununla birlikte muhtevasına değil de sadece türüne bakarak bir eserin özgünlüğü hakkında karar vermenin isabetli bir yaklaşım olmadığı açıktır. Diğer yandan Osmanlı dönemi eserlerinde yenilik ve özgünlük arayışının ne denli gerçekçi ve kabul edilebilir olduğu hususu da tartışmaya açıktır. Bu dönem eserlerinin orijinallikten uzak ve öncesinin taklidi olduğu iddiası her şeyden evvel bugünden hareketle geriye dönük nitelette, yani bu eserlerin modern dönemin ihtiyaçlarına yeterince cevap verememesi ve işlevsiz hâle gelmiş kabul edilmesiyle alakalıdır ki, bu da kanaatimizce anakronik bir durum oluşturmaktadır. Bu birikime kendi döneminin şartları ve ihtiyaçları ile o dönemde yerine getirdiği fonksiyonlar açısından bakmak şüphesiz daha insafli bir yaklaşım olacaktır. Osmanlı âlimlerinin hızlı toplumsal değişimlerin yaşandığı modern dönemden farklı olarak nisbeten durağan ve ilmî istikrara sahip bir dönemde yaşamaları ve kendilerinden önce telif edilmiş muhkem eserlerin Kur'an'ı anlama ve yorumlama konusunda ihtiyaçlarını büyük ölçüde karşılama gibi bazı etkenlerin de etkisiyle¹⁶⁰ bu alanda yeni bir şeyler söylemek yerine tevarüs ettikleri ve kendileri için yeterli gördükleri bu birikimi sahih bir şekilde muhafaza etmeye ve geliştirerek sürdürmeye daha fazla önem verdikleri söylenebilir.

Öte yandan şerh-hâşiye edebiyatı olarak özgünlükten uzak olmakla eleştirilen Osmanlı dönemi eserlerinin çoğunun detaylı incelemeleri bir yana yukarıda ifade edildiği gibi daha doğru dürüst envanteri çıkarılmamış ve tasnifleri yapılmamış yazma eserlerden oluşması gerçeği, bu eleştirileri, bir dönemi toptancı mantıkla yargılaması sebebiyle ilmî objektiflikten uzak ve tartışmaya açık ideolojik bir yaklaşım hâline getirmektedir. Altı yüzyıllık bir döneme ait geniş bir külliyat hakkında böyle peşin ve önyargılı değil, onların etraflı tahlillerini

159 Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir İle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 257. Ancak şu hususu hatırlatmak gerekir ki, Abay çalışmasında tam ve eksik tefsirler, cüz/sûre tefsirleri, tefsir tercümelemleri ile şerh ve hâşiye türünden olmak üzere dört kategorideki eserleri dikkate alıp âyet tefsirleri, tefsir usulü, tecvid ve kıraata dair eserleri nazar-ı dikkate almadığından verdiği rakamlar mutlak değildir. Diğer yandan dikkate alınan kategorilerde verilen bilgilerde eksiklikler ve tahkike muhtaç hususlar olduğu anlaşılmaktadır ki, bu husus zaten Abay'ın kendisi tarafından da ifade edilmektedir.

160 Osmanlı dönemi tefsirlerinin özgünlüğü ile şerh-hâşiye edebiyatının değeri konusu için bkz. Güney, Gaza Devrinde Kur'an'ı Yorumlamak”, s. 235-236; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 210; Özel, “Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetleri”, s. 170.

yaptıktan sonra bir hükme varmanın daha sağlıklı bir yaklaşım olacağı açıktır. İlim ve düşünce faaliyeti, her şeyden evvel bir birikim meselesidir. Geçmişle, gelenekle ve kültürel mirasla sahih bir irtibat kurmadan ve sürekliliği sağlamadan bu alanda mesafe alınması; yeni sentezlere, orijinal denebilecek fikir ve yaklaşımlara ulaşılması mümkün değildir. Bu süreklilik ilmî gelişim için tek başına yeterli olmamakla birlikte vaz geçilmez bir kalkış noktası teşkil eder. Farklı ihtiyaçlara cevap verecek bir yenilenme ve gelişim, ancak bu devamlılık üzerine bina edilirse anlamlı olacaktır.

B. Cumhuriyet Dönemine Dair İkincil Literatür: Gelişim ve Sorunlar

Cumhuriyet döneminde tefsir ve Kur'an ilimleri sahasında hazırlanmış kaynak niteliğindeki birincil eserlerin tamamını tespitte yönelik bibliyografik çalışmaların ilki ve en kapsamlısı 1923-1992 arasındaki çalışmaların kapsayan Mollaibrahimoğlu'na aittir. Bu çalışmada başlığında Kur'an adı bulunan ya da doğrudan Kur'an ilimleri ile alakalı yayınlanmış monografilerle, meâl ve tefsirlerin yanı sıra hazırlanmış lisansüstü tezlerle yer verilmiştir. Yazar monografi türünden 697, tez olarak da 183 çalışma tespit etmiştir.¹⁶¹ Ele aldığı dönemde farklı türlerdeki çalışmaların tamamını kuşatma gayretinde olması sebebiyle yazar şüphesiz takdiri hak etmektedir. Bununla birlikte çalışmada söz konusu dönemde yayınlanmış çalışmaların tamamının kuşatılmadığı bir gerçektir. Mollaibrahimoğlu dışında en kapsamlı denebilecek veriler, İlahiyat akademisyenlerinin biyografi ve çalışmalarını tespit amacıyla hazırlanmış iki eserde yer almaktadır.¹⁶² Bunların dışında Cumhuriyet dönemi tefsir ve Kur'an ilimleri alanındaki birincil eserlerin geneline yönelik olmasa da bu literatürün farklı türleri üzerine inceleme ve bibliyografya tarzında hazırlanmış çeşitli ikincil çalışmalar bulunmaktadır. Yukarıdaki anlatım sırasına göre bunlara kısaca işaret etmek isteriz.

Cumhuriyet döneminde yayınlanan Kur'an tercümesi ve meâlleri hakkında ilk inceleme ve eleştirilere dönemin matbuatında rastlanmaktadır. Bunlar arasında bilhassa *Sebilürreşad* dergisinin özel bir yeri vardır. 1908'de yayın hayatına başlamasından sonra Türkçe yeni ve sade bir dille kaleme alınmış Kur'an tefsirlerine duyulan ihtiyacı dile getiren ve bu anlayışa uygun yazılara sütunlarında yer veren mecmua yayın piyasasında bu alanda görülen olumsuz ve yetersiz örnekleri de mercek altına almış ve her vesile ile gerekli uyarı ve eleştirileri yapmaya çalışmıştır. Mevcut tercümeleri gerek ilmî ve gerekse edebî açılarından değerlendiren

161 Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Kur'an İlimleri Sahasında Neşredilen Eserler (1923-1992) ve Yapılan Tezler*, İstanbul: Süleymaniye Vakfı, 1993.

162 Yakup Çiçek - Bünyamin Açıklık, *Türkiye İlahiyat Fakülteleri Tefsir Anabilimdalı Öğretim Elemanları Biyografileri: Özgeçmişler ve Bilimsel Çalışmalar*, İstanbul: Temel Ofset, 2000; Ömer Kara, *Tefsir Akademisyenleri Biyografisi: (Şahıslar, Tezler, Kitaplar, Makaleler, Tebliğler)*, Bursa: Kurav Yay., 2007.

dergide 1923-1925 arasında olduğu kadar 1950'li yıllardan itibaren yayınlanmaya başlayan tartışmalı Kur'an tercümeleri hakkında da çok sayıda yazı yer almaktadır.¹⁶³ Cumhuriyet'in ilk yıllarında ayrıca Doğrul ve Ergin gibi isimler de bu konuya temas etmişlerdir.¹⁶⁴

Meâllerle ilgili doğrudan ilk çalışma merhum Salih Akdemir'e (ö. 2014) aittir. Akdemir altı örnekle sınırlı çalışmasında meâllerde karşılaşılan sorunlarla ilgili ilk kapsamlı değerlendirmeleri yapmıştır.¹⁶⁵ Türkçe Kur'an meâllerinin siyasi-ideolojik tarihinin yanı sıra meâllerde karşılaşılan metot sorunları konusunda ilk detaylı çalışmalar ise Cündioğlu tarafından yapılmıştır.¹⁶⁶ Cumhuriyet dönemi Türkçe meâl ve tefsirlerin tarihi ve bilhassa Meâlcilik bağlamında meselenin siyasi-ideolojik yönü ve meâllerin teknik sorunları, sonrasında Öztürk tarafından da kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır.¹⁶⁷ Türkçe meâllerle ilgili kapsamlı son çalışma ise mevcut meâllere dair 353 eserlik en geniş listeyi de veren Abay'a aittir.¹⁶⁸ Bu münferit çabaların dışında Türkçe Kur'an meâlleri meselesi hususî bazı toplantıların da gündemi olmuş, buralarda konuyla ilgili birçok tebliğ sunulmuş ve bunlardan bazıları bilhale kitaplaştırılmıştır. Burada bunlardan 2003 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı ile Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin

163 Cumhuriyet'in başlarında Hüseyin Kazım Kadri, Süleyman Tev k ve Cemil Said'in tercümeleriyle alakalı çoğu imzasız, kimi de Aksekili Ahmed Hamdi vb. imzalarla çeşitli yazılar yayınlanmış, bu yazılar üzerine resmî merciler de harekete geçerek bazı tedbirler almışlardır. 1923 yılındaki 542. sayıdan itibaren yoğun şekilde görülen bu yazıların sonuncusu mecmuanın 1925'te Takrir-i Sükûn kanunu ile kapatılmasından hemen öncesindeki 640. sayısında Cemil Said'in tercümesi ile ilgilidir. 1950'lilerde de İ. Hakkı Baltacıoğlu, Osman Nebioğlu ve Besim Atalay'ın tercümeleri hakkında *Sebilürreşad*'da Hasan Basri Çantay ve Raif Ogan başta olmak üzere çeşitli imzalarla çok sayıda yazı yayınlandığından bunların hepsinin künyesini vermek bu yazının sınırlarını aşar. Bu yazılar için söz konusu dergi için hazırlanmış bir hrist (Abdullah Ceyhan, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991) ile Cündioğlu ve Abay gibi Türkçe meâller konusunda çalışan isimlerin çalışmalarına bakılabilir.

164 Bkz. Doğrul, *Kur'an Nedir*, s. 93-96; Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 5, s. 1610-1620.

165 Salih Akdemir, *Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümeleri (Eleştirel Bir Yaklaşım)*, Ankara: Akid Yayıncılık, 1989.

166 Cündioğlu, "Matbu Türkçe Kur'an Çevirileri ve Kur'an Çevirilerinde Yöntem Sorunu", s. 157-237; a.mlf., *Sözlü Kültür'den Yazılı Kültür'e Anlam'ın Tarihi*, İstanbul: Tıbyan Yayınları, 1997; a.mlf., *Kur'an Çevirilerinin Dünyası*, İstanbul: Kitabevi, 1999; a.mlf., *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet: Türkçe Namaz (1923-1950)*, 1. c., İstanbul: Kitabevi, 1999.

167 Mustafa Öztürk, *Meal Kültürümüz*; Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008; a.mlf., *Cumhuriyet Türkiye'sinde Meal ve Tefsirin Serencamı*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012; a.mlf., *Çağdaş İslam Düşüncesi ve Kur'anlılık*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

168 Muhammet Abay *TALİD*'in Tefsir ve Kur'an İlimleri sayısına verdiği "Türkçe'deki Kur'an Meâllerinin Tarihi ve Kronolojik Bibliyografyası" başlıklı yazısında bazı değerlendirmeler yapar ve 2015 yılı da dâhil olmak üzere tespit edebildiği meâllerle ilgili bir listeye yer verir. Bu listede salt meâller dışında bünyesinde âyet meâlleri barındıran telif, tercüme ve sadeleştirme ürünü tefsirler de bulunan toplam 353 eser sayılmaktadır.

ortaklaşa düzenlediği ve 49 tebliğin sunulmasıyla müzakere edildiği ilmî toplantıya işaret edilmelidir.¹⁶⁹

Cumhuriyet dönemi telif tefsirler en geniş şekilde ilk olarak Akdemir,¹⁷⁰ Aydar¹⁷¹ ve Öztürk¹⁷² tarafından ele alınmıştır. Münferit eserler ve mukayeseli çalışmalar¹⁷³ dışında seçilmiş bir grup tefsir hakkında yapılmış tezler de bulunmaktadır.¹⁷⁴

Cumhuriyet döneminde yapılmış tefsir çevirilerini başlangıcından günümüze kadar en geniş şekilde ele alan çalışmalar, Kur'an tercümesi konusunda doktora tezi de hazırlanmış bulunan Aydar tarafından yapılmıştır.¹⁷⁵

Tefsir ve Kur'an ilimleri alanında yapılmış akademik çalışmalara gelince; bunların geneli üzerine inceleme amacıyla ikincil literatür kapsamındaki ilk inceleme Kara¹⁷⁶ tarafından gerçekleştirilmiştir. Sonrasında Gözeler,¹⁷⁷ Tuncer¹⁷⁸ ve Çalıřkan¹⁷⁹ bu çalışmaları sürdürmüşlerdir. Yine bu bağlamda oryantalist

169 *Kur'an Mealleri Sempozyumu: Eleştiriler ve Öneriler 24-26 Nisan 2003 İzmir*, tertip heyeti Ömer Dumlu vdğr.; 1-2 c., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007.

170 Salih Akdemir, "Cumhuriyet Döneminde Yayınlanan Türkçe Telif ve Tercüme Tefsirler Üzerine Bir Değerlendirme", *İslami Araştırmalar*, c. 2, sy. 8 (1988), s. 17-34. Günümüzde nasıl bir tefsire ihtiyaç olduğu sorusuna cevap arayan Akdemir yazıda altısı telif (Mehmed Vehbi, Elmalılı Hamdi Yazır, Ömer Nasuhi Bilmen, Süleyman Ateş, Koçyiğit- Cerrahoğlu, Celal Yıldırım), dördü de tercüme (Seyyid Kutub, İbn Kesir, Fahrreddin er-Râzî, Mevdûdî) olmak üzere on tefsirin kısa tanıtımını ve değerlendirmesini yapmaktadır.

171 Hidayet Aydar, "Cumhuriyet Dönemi Türkçe Telif Tefsirler", *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru Tefsir ve Toplum, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 3-4 Aralık 2010*, İstanbul: İSAV Yayınları, 2011, s. 211-303.

172 Mustafa Öztürk, "Cumhuriyet Döneminde Telif Tefsirler", s. 343-418.

173 Örnek olarak iki doktora tezi sayılabilir: Mustafa Özel, "Elmalılı ile Mevdudî'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım", Dokuz Eylül Ü, İzmir 1999; Ahmet Yazıcı, "Klasik-Modern Yorum Açısından Bilmen ve Ateş Tefsirlerinin Mukayesesi", Ondokuz Mayıs Ü, Samsun 2011.

174 Süleyman Karacelil, "Cumhuriyet Dönemi Tefsir Hareketleri: (Türkçe Tefsirler Bağlamında)", ylt., Marmara Ü, 2004.

175 Hidayet Aydar, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, İstanbul: Kur'an Okulu Yayıncılık, 1996; a.mlf. "Cumhuriyet Döneminde Türkçeye Tercüme Edilmiş Kur'an Tefsirleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, s. 425-626. Aydar TALİD'in Tefsir ve Kur'an İlimleri sayısına da 2013'e kadar Türkçeye tercüme edilen 43 tefsir çevirisini ele aldığı bir yazı vermiştir.

176 Ömer Kara, "Türkiye'deki Tefsir Akademiyasının Kur'an ve Tefsir Alanındaki Çalışmaları -Makale, Kitap-Tebliğ ve Tezler-", *İslami İlimler Dergisi*, c. 1, yıl 1, sy. 2 (Güz 2006), s. 247-282; c. 1, yıl 1, sy. 3 (Bahar 2007), s. 245-95; a.mlf., "Türkiye'de Tefsir Akademiyasının Gelişim Süreci", s. 607-636.

177 Esra Gözeler, "İlahiyat Fakültelerinde Kur'an ve Tefsir Çalışmaları", *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi (İlahiyat Özel Sayısı)*, c. 2, sy. 3 (2009), s. 91-103.

178 Faruk Tuncer, "Tefsir Alanında Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", *Sakarya Ü İlahiyat Fak. Dergisi*, c. 14, sy. 26 (2012/2), s. 149-177.

179 İsmail Çalışkan TALİD'in Tefsir ve Kur'an İlimleri sayısı için tefsir tezleri yanında tefsir sempozyumları ve zümre toplantılarını ele aldığı iki ayrı yazı kaleme almıştır.

birikim ve onun Türkiye'ye etkileri Koç¹⁸⁰ ve Albayrak¹⁸¹ tefsirde yeni yaklaşımlarla ilgili literatür ise Polat¹⁸² ve Gökkr¹⁸³ tarafından ele alınmıştır. Bunların dışında Cumhuriyet dönemi birincil eserleri inceleyen çok sayıda ikincil çalışma bulunmaktadır ki, bunlar arasında üzerinde en fazla çalışma bulunan eserlerden biri olarak Elmalılı'nın tefsiri dikkat çekmektedir.¹⁸⁴ Bu tefsir dışında birincil eserleri münferit ya da mukayeseli olarak inceleme amacıyla yapılmış çeşitli ikincil çalışmalar vardır.¹⁸⁵

Son zamanlarda Kur'an ve tefsir çalışmalarında hâkim tasnif ve şablonları sorgulayan, yeni sorular ve bakış açılarıyla tarihî malzemeye yaklaşan bazı çalışmalar da görülmektedir. Bu yeni yaklaşımların sergilendiği alanlardan biri tefsir tarihi yazıcılığıdır. Tefsir tarihi yazımı bir problem olarak gündemdeki yerini almış ve buna yönelik bazı çalışmalar yapılmıştır.¹⁸⁶

Cumhuriyet döneminde bu alana doğrudan ya da dolaylı temas eden çeşitli başvuru kaynakları da kaleme alınmıştır. Bunların başında İSAM tarafından 1988-2013 yılları arasında 44 cilt olarak tamamlanan *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'*ni (kısaca *DİA*) saymak hatalı olmayacaktır. Doğrudan Kur'an ansiklopedisi olmamakla birlikte bu eserde Kur'an araştırmaları konusunda çalışma yapmak isteyenlerin başvurabilecekleri zengin bir malzeme bulunmaktadır. İslam ilimleri ve tarihi, kültür ve medeniyetiyle alakalı 17000 civarında maddenin içinde doğrudan konumuzla ilgili olarak belli başlı Kur'an kavramları, sûre maddeleri, tefsir ve Kur'an ilimlerine ait istulahtar, Kur'an ve tefsir tarihi, müfessir

180 Mehmet Akif Koç, "Batılı Kur'an ve Tefsir Araştırmalarının Türkiye'ye Etkisi Üzerine Bir Deneme", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, c. 2, s. 91-128.

181 Bkz. İsmail Albayrak, "Batı'da Son Dönem Kur'an Çalışmalarına Genel Bir Bakış", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, c. 2, s. 63-90.

182 Fethi Ahmet Polat, *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'an'a Yaklaşımlar: Hasan Hanefi, Nasr H. Ebu Zeyd ve Muhammed Arkoun Örneği*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

183 Necmettin Gökkr, "Modern Türkiye'de Kur'an'a Yaklaşımlar", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, c. 2, s. 187-222. Gökkr'ın *TALİD*'in Tefsir ve Kur'an İlimleri sayısında da Kur'an'a dair Batılı yaklaşımların Türkiye'ye etkisi konusunda bir yazısı bulunmaktadır.

184 Tespit edebildiğimiz kadarıyla doğrudan Elmalılı tefsiri üzerine otuz civarında akademik çalışma yapılmıştır. Bunların ilki İsmet Ersöz'e ait doktora tezi ("Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'an Dili", Selçuk Ü, Konya 1986) ile Çoşkun Dikbıyık'a ait yüksek lisans tezidir ("Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Felsefî Yönü ve Tefsirindeki Felsefî Unsurlar", Marmara Ü, İstanbul 1986).

185 İkincil literatür kapsamındaki eserlerden özellikle günümüze kadar olan tezlerin künyeleri için İSAM'ın İlahiyat Fakülteleri Tezler Veri Tabanı'na, 2007 tarihine kadarki geneli için de Ömer Kara'nın *Tefsir Akademisyenleri Biyografisi (Şahıslar, Tezler, Kitaplar, Makaleler, Tebliğler)* adlı eserine bakılabilir.

186 Yakın zamanda bu konuda bir sempozyum gerçekleştirilmiş ve sunulan tebliğler yayınlanmıştır. Tefsir tarihi yazımı sorunları ve yeni yaklaşımlar için oraya bakılabilir: *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu Kayseri 23-24 Ekim 2014*, Mustafa Karagöz (ed.), Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.

biyografileri, alana dair önemli eserlerle ilgili maddelerin yanı sıra her bir madde ile alakalı literatür bilgisi de sunan yaklaşık 600 civarında madde yer almaktadır. Bu çalışma dışında Türkçede doğrudan Kur'an adını taşıyan ansiklopedi çalışmaları da bulunmaktadır.¹⁸⁷ Ansiklopedi dışında sözlük, fihrist, atlas türünden Kur'an'la alakalı çeşitli başvuru eserleri de hazırlanmıştır.¹⁸⁸ Son olarak alana dair çeşitli resmi ve özel kurumlar tarafından orta ve yükseköğretimin farklı düzeylerine yönelik olarak çeşitli ders kitapları ve eğitim malzemeleri kaleme alındığını ifade etmek isteriz.¹⁸⁹

Cumhuriyet döneminde tefsir ve Kur'an ilimleri sahasında hazırlanmış kaynak niteliğindeki birincil eserlerin tamamı üzerine inceleme türünden ikincil çalışmalar olmadığı gibi, bildiğimiz kadarıyla bu dönemde yapılmış kaynak eserlerin envanterini çıkarmaya yönelik kapsamlı ve güncel bibliyografik çalışmalar da bulunmamaktadır. Gerçi Mollaibrahimoğlu'nun yukarıda işaret edilen 1923-1992 arasına dair bir çalışması olmakla birlikte, bugün için güncellikten uzak ve eksiktir. Ancak bu eksiklik kanaatimizce yazardan çok Türkiye'de sağlıklı ve titiz envanter çalışmaları için müsait zemin eksikliğinin yanı sıra yayın piyasasının ve -akademik tezler için söylersek- bu çalışmaların tespitini yapan kurumların çeşitli problemlerinden kaynaklanmaktadır.¹⁹⁰ Mollaibrahimoğlu'nun çalışmasının

187 Süleyman Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, 1-30 c., İstanbul: Kur'an Araştırmaları Müessesesi, t.y. Diğer çalışmalardan bazıları da şunlardır: *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi: İlimler, Kavramlar, İsimler, Hükümler, Mekanlar*, 1-2 c., Ali Bardakoğlu vdğr. (haz.), İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1988; Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi*, İstanbul: Hürriyet Gazetesi, 1990.

188 Muhammet Abay'ın *TALİD*'in Tefsir ve Kur'an İlimleri sayısına başvuru eserlerine dair bir yazısı bulunmaktadır. Daha geniş bilgi oradan alınabilir.

189 Erken isimlerden biri olarak Mehmet Sofuoğlu orta öğretim (1962, 1969-1971) ve Yüksek İslam Enstitüleri (1960-61) için *Tefsir Dersleri* adıyla bazı çalışmalar yayınlamıştır. Daha sonraki bazı örnekler: Hasan Keskin vdğr., *Tefsir*, Ömer Dumlu (ed.), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2010; Mesut Okumuş vdğr., *Tefsir El Kitabı*, Mehmet Akif Koç (ed.), Ankara: Gra ker Yayınları, 2012.

190 Yayın piyasasında ilmi araştırmalar için son derece önemli olan künye bilgilerinin (kitabın adı, yazarı, mütercimi, sadeleştiren ve hazırlayanı, yayını yapan kurum, yayın yeri, tarihi, matbaası; baskının mükerrer olup olmadığı, mükerrerse öncekilerden farklı olup olmadığı vb. bilgiler) bilinçli ya da bilinçsiz şekilde eksik veya hatalı verilmesi sık karşılaşılan bir durumdur. Bunun yayıncılar açısından muhtemel diğer sebeplerin yanı sıra kayıt dışı yayın olgusuyla da bir alakası var mıdır, bilemiyoruz. Böyle bir ortamda piyasaya sürülen yayınların sağlıklı bir takibini yapmanın zorluğu aşikârdır. Diğer yandan akademik tezlerin tespitiyle görevli resmî bir kurum bulunmasına, bitirilen tezler ilgili enstitüye teslim edilmesine karşın, tamamlanıp resmen onaylanmış tezlerin bir kısmının resmî kayıtlarda/taramalarda tespit edilemediği de bilinen bir husustur. Örneğin İSAM'ın İlahiyat Tezler Kataloğu Veritabanı'nda sadece 1992 yılında ele aldığımız alanla ilgili olarak tamamlanmış görünen biri doktora (Recep Şehidoğlu), üçü yüksek lisans (Taner Tuncer; İlhami Turan; Hamza Yıldırım) olmak üzere dört tez bizim taramalarımızda YÖK'ün Tez Tarama Veri Tabanı'nda (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>, 4.9.2015) gözükmemektedir. Bu problemin sadece söz konusu yılla sınırlı olmadığı, yapılacak basit taramalarla tespit edilebilir. Bu açıdan tamamlanmış olanların yanında hâlen devam eden tezlere de veri tabanında yer veren ➔

bugün için güncellikten uzak olmasının asıl sebebi ise ele aldığı dönemle alakalıdır. Türkiye’de bu alandaki akademik ve akademi dışı yapılan ve yayınlanan birincil eserler sayısal olarak 90’lardan itibaren büyük artış gösterdiği ve hele 2000’lerden sonra patlama yaşadığı için Mollaibrahimoğlu’nun çalışması bize güncel bir resim sunmaktan uzaktır. İlahiyat akademisyenlerinin biyografi ve çalışmaları hakkında yukarıda işaret edilen iki çalışmadan Ömer Kara’ya ait olan daha günceli bile 2007 sonrasını kapsamamaktadır. Ayrıca bu iki çalışma sadece fakültelerde görevli İlahiyat hocalarıyla sınırlı tutulduğundan alana dair tam ve güncel bir resim vermemektedir.

Dolayısıyla daha önce Osmanlı dönemi birincil eserleri hakkındaki envanter çalışmalarının yetersizliğine dair söylediklerimizin kısmen Cumhuriyet dönemi birincil eserleri için de geçerli olduğu ifade edilebilir. Osmanlı dönemi eserlerinin ağırlıklı olarak yazmalardan oluşması, böyle bir çalışmanın yapılmasını zorlaştırıcı bir faktör olduğundan, kısmen anlaşılabilir bir durumdur. Ancak bu eksikliğin Cumhuriyet döneminin matbu eserleri için de geçerli olması, izahı zor bir durum oluşturmaktadır. Bu eksiklik özellikle meâl çalışmalarının yanı sıra yakın zamanlara kadar dinî neşriyat kapsamında konumuzla alakalı olmak üzere merkezî yerlerde ve taşrada şahsî gayretlerle yayınlanan kitap, risale, broşür ve dergi/gazete yazılarının tespiti noktasında geçerlidir. Kültür hayatımızın genel bir probleminin yansması olan bu eksikliği gidermek üzere en azından belli kurumlarda ulaşılabilen tüm verilerin toplanarak gerekiyorsa dijital ortamlarda araştırmacıların erişimine açılması gerekmektedir. Zira bu türden bir çalışmanın şahsî gayretlerle gerçekleştirilmesi mümkün görünmemektedir.

Envanter çalışmalarının yetersizliği dışında alana dair bir diğer problem, yine genel kültür hayatımızın yansması olan başka eksikliklerle alakalıdır: Bunlar sağlıklı bir eleştiri ortamının bulunmaması ve akademik çalışmaların çoğunlukla toplumdan kopuk olarak yürütülmesi ve buna bağlı olarak kamuoyuna yeterince aksettirilememesidir. Eleştiri ortamı olmadığından ve üniversitelerde yıllarca süren mesailerle hazırlanan akademik çalışmaların çoğu dar bir çevrede tedavül ettiği için etraflı değerlendirmelere konu olmamakta, tespit edilecek eksiklerin müteakip çalışmalarca ikmal edilmesi ve geliştirilmesi imkânı kapatılmış olmaktadır. Bunlara genelde ve özellikle akademik çalışmalarda görülen koordinasyon-suzluk sorunu eklendiğinde, birbirinden kopuk çalışmaların artması nedeniyle zaman ve emek israfı söz konusu olmaktadır.

Envanter çalışması yetersizliği dışında işaret ettiğimiz eleştirel ortam eksikliğiyle bağlantılı temel bir diğer sorun da genel olarak konumuzla alakalı literatürün, ama özellikle meâl ve tefsir piyasasında üretilen eserlerin etraflı

İSAM kendi sahasıyla ilgili tezleri hazırlık döneminden itibaren gerek üniversiteler gerekse araştırmacılar nezdinde imkân ölçüsünde bire bir takip etmeye gayret ettiği için, İlahiyat tezleri konusunda daha sağlıklı verilere sahiptir, denebilir.

değerlendirmelere konu edilmemesi, buna yönelik bir takip ve tartışma geleneğinin olmamasıdır. Oysa bilhassa meâller, çeviri ve sadeleştirme ürünü tefsirler açısından buna şiddetle ihtiyaç vardır. Yukarıda işaret edildiği üzere Cumhuriyet dönemi tercüme tefsirlerin sayısı telif tefsirleri geçmiştir. Bazı tefsirlerin birkaç ayrı tercümesinin yayınlanması ve baskı sayıları bu alanda önemli bir piyasa oluşturduğu izlenimi vermektedir. Bununla birlikte bu sayısal veriler bir yana bırakılacak olursa meâl ve telif tefsirlerin yanı sıra bu çeviri tefsirlerin kalitesi ve ne derece başarılı oldukları, bunların hangi zeminlerde makes bulunduğu ve ne türden bir fonksiyon icra ettiği, Kur'an'ı ve dini anlama noktasında ne türden katkılar yaptığı meselesi ayrıca araştırılması gereken bir husustur ve bu yeterince yapılmamıştır. Hem ilmî, hem de genel kamuoyunun doğru bilgilendirilmesi, tartışma çitasının yükseltilmesi için bunun yeterince yapılmaması bir eksikliklerdir. Bir ilim adamı ya da sıradan vatandaşın hangi meâli ya da tefsiri okuması gerektiğine karar vermesi için mevcut bütün örnekleri tek tek inceleyerek karar vermesi mümkün değildir. Bu vazifeyi kamu adına titizlikle yerine getirecek, mevcut çalışmalarından özgün ve emek mahsulü olanları piyasa işlerinden ayıracak, ulaştığı objektif sonuçları açık ve ikna edici tarzda kamuoyu ile paylaşacak uzman ve saygınlığı olan bir heyet çalışmasına şiddetle ihtiyaç vardır.

Sadece belli meâl ve tefsirlerle yetinilmesi ve yeni arayışlara gidilmemesi beklentisinin gerçekçi olmaması bir yana, dayatmacı ve yetersiz olduğu da kabul edilmelidir. Toplumsal şartlar ve ihtiyaçların yanı sıra insanların anlayışları ve dil kullanımları değiştikçe Kur'an'ın yorumlanması noktasında yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu açıktır. Ne var ki bu çalışmaların dinî-ahlakî sorumluluk ve özen yanında dile, muhtevaya ve çeviri tekniğine ilişkin ilmî-fikrî-edebeî bir alt yapı gerektirdiği de âşikârdır. Mevcut ürünlerin birçoğunun birkaç örnekten istifade ederek adaptasyon yoluyla oluşturulduğu şeklindeki yaygın kanaat, aslında yapılan işe ne derece önem verildiğini de göstermektedir. Bu noktada en azından mevcut örneklerin etrafı bir şekilde incelenmesinden sonra onları aşacak daha iyi bir çalışma yapma beklenti ve iradesi söz konusu olmalıdır. Ancak bu olumsuz durumun yanı sıra son yıllarda tercüme metodu ve teknikleri konusunda bazı hassasiyetlerin oluşması ve bu yönde kimi çalışmaların yapılmaya başlaması sevindiricidir.¹⁹¹

191 Son yıllarda düzenlenen ilmî toplantılarda sunulan tebliğlerde ve münferit çalışmalarda meâllerdeki sorunlar, anlatım bozuklukları, çeviri metot ve teknikleri konusu daha yoğun tartışılmaya başlanmış, ayrıca İlahiyat fakültelerinde buna yönelik dersler okutulmaya başlanmıştır.

Sonuç Yerine

Kur'an'ın anlaşılması, açıklanması ve yorumlanması yanında Kur'an'la ilgili çeşitli ilimlere dair Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde birincil literatür alanında çok sayıda eser verildiği gibi, özellikle son otuz beş yılda bu eserlerin tespit, tahlil ve değerlendirmesine yönelik inceleme türünden zengin bir ikincil literatür oluşmuştur. İkincil literatürün son yıllarda ivme kazanması ve çeşitlilik göstermeye başlaması sevindiricidir. Bununla birlikte bu alanda gerek malzemenin tespiti gerekse bu malzemeye yaklaşım ve onu yorumlama noktasında ciddi eksiklikler bulunmaktadır.

Alana dair yapılması gereken çalışmaların başında, hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemlerine ait ilk el kaynakların tespitine yönelik tam ve mümkünse açıklamalı bibliyografların hazırlanması gelmektedir. Bu türden envanter çalışmaları, bilhassa büyük bir kısmı yazma halde bulunduğu tespit, tanımlanması ve erişimi zor olan Osmanlı dönemi eserleri için elzemdir. Ancak bu türden çalışmalar yapıldıktan sonra resmin tamamını görmek ve bu kaynaklar hakkında etraflı incelemeler yapmak mümkün olabilecektir. Sonrasında bir literatür haritası çıkarılmak suretiyle bu eserler arasındaki etkileşim; genişletme, özetleme, yeniden ifade etme ve geliştirme; takip, müdafaa ya da eleştiri vb. farklı türden ilişkiler tespit edilmelidir. İlim ve düşünce tarihi bir anlamda metinlerin birbiriyle diyalogundan ibarettir ve bu alanda faaliyet gösteren tarihçinin vazifesi de söz konusu metinlerden yardım alarak ve kaynağına giderek bu diyalogun izini sürmek olmalıdır.

İlk el kaynakların tespiti için gerekli çalışmaları titiz bir şekilde yürütme kararlığı kadar, bu malzemenin değerlendirmesi konusunda ideolojik şartlanmalara ve önyargılı yaklaşımlara karşı dikkatli olunması da önem arz etmektedir. Her şeyden önce farklı dönemlerde ve değişik ihtiyaçları karşılamak üzere dili, türü, seviyesi, amacı, kaynakları ve hedef kitlesi farklı eserler verilmesinin söz konusu olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla farklı dönemlerde ortaya konulan literatürün sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için ilgili eserlerin nasıl bir vasatta, hangi sâiklerle, kimlere yönelik ve ne türden ihtiyaçları karşılamak üzere kaleme alındığı ve hangi birikime yaslandığı iyi bilinmelidir. Öte yandan alana dair yeni sorular sorulmalı, mevcut tasnif ve şablonlar sorgulanmalı, ihmal edilen alanlar ve kaynaklar keşfedilmeli, nihayet tarih yazımında ve değerlendirmelerde sağlam zeminlere ve detaylı araştırmalara dayanmak esas olmalıdır.

Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Kur'an ve tefsir literatürü araştırmaları özelinde vurgulanması gereken hususlardan birisi de disiplinlerarası yaklaşıma duyulan ihtiyaçtır. Tefsir tarihinin diğer dönemleri için de belli ölçüde geçerli olmakla birlikte özellikle farklı ilmî gelenekleri mezcetmesiyle temayüz eden Osmanlı dönemi eserleri için öncelikle İslam ilimleri arasında ortak noktaları ve geçişkenlikleri tespit etmeye yönelik bir birikime ve küllî bir bakış açısına ihtiyaç

vardır. Zira mantık ve dil ilimleri yanında hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf disiplinlerinin kavram ve meselelerine de âşina olmadan, Osmanlı dönemi eserlerine sadece günümüz İlahiyat eğitiminin kazandırdığı “tefsir nosyonu”yla nüfuz etmek mümkün değildir. Bu dönemin literatüründe özellikle tasavvufi boyutun bâriz bir şekilde öne çıkması birçok eserin anlaşılmasında tasavvufi kavramlara, nazarî tasavvuf birikimine ve bilhassa Vahdet-i vücûd düşüncesine müracaat edilmesini gerektirmektedir. Öte yandan İslam ilimleri alanındaki bu ortak yaklaşım dışında birincil eserlerin değerlendirilmesi noktasında, sosyal bilimler yanında özellikle ciddi bir tarih birikimine, bu anlamda tefsir başta olmak üzere İslam İlimleri ile tarih disiplini arasında dirsek temasına ihtiyaç vardır. Zira belli bir dönemde ve bağlamda ortaya konan eserin tarihsel arka planı hakkındaki eksiklik, kaçınılmaz olarak maddi hatalarla birlikte anakronik değerlendirmeleri de beraberinde getirmektedir. Ne yazık ki bu da sıkça karşılaşılan bir durumdur.

Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Kur'an ve Tefsir Literatürüne Toplu Bir Bakış -Birincil Eserler ve Onlara Dair İncelemeler-

M. Suat MERTOĞLU

Özet

Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde Kur'an'ın anlaşılması, açıklanması ve yorumlanması hususunda kaynak niteliğinde kayda değer birincil literatür yanında, bilhassa son otuz beş yılda bunların tespit, tahlil ve değerlendirmesine yönelik zengin bir ikincil literatür oluşmuştur. Elinizdeki yazıda bu literatürün tasnifi yapılarak toplu bir resmi ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Osmanlı dönemi literatüründe şekil, tür ve içerik olarak geleneksel ölçülere riayet edildiği, buna mukabil Cumhuriyet döneminde bu açılardan yeni deneme ve arayışların görüldüğü gözlemlenmektedir. Cumhuriyet dönemi, Kur'an merkezli din tasavvurunun yaygınlaşması sebebiyle doğrudan Kur'an'la ilgili meâl ve tefsir türünden eserlerin, keza İlahiyat Fakültelerinin yaygınlaşmasıyla bu alana dair akademik araştırmaların yoğunluk ve etki açısından belirleyici olduğu bir dönem olarak da öncesinden farklılaşmaktadır. Söz konusu literatürün zenginliğine rağmen her iki dönemle alakalı envanter çalışmaları yanında, bunların tasnif ve değerlendirmesine yönelik çabaların yetersizliği dikkati çekmektedir.

Anahtar kelimeler: Kur'an, Meâl, Tercüme, Tefsir, Haşiye.

An Overview of the Quran and *Tafseer* Literature in the Ottoman and Republican Periods -Primary Literature and Related Studies -

M. Suat MERTOĞLU

Abstract

During the Ottoman and Republican periods, a remarkable primary literature devoted to the understanding, explanation and interpretation of the Quran emerged. Moreover, in the last thirty-five years, there was a surge in secondary literature aimed at studying, analyzing and evaluating these primary sources. In this study I tried to portray a holistic picture of this literature on the Quran and *tafseer* within a system of classification. I could say that the traditional standards were continued in the Ottoman period in terms of form, style and content. On the other hand, during the Republican period, we encounter new trials and pursuits. The republican era differentiates from the past in two striking aspects: First, the increase in academic studies as a result of the dissemination of theology faculties had an impact on the intensity of relevant literature; and second, thanks to the spread of Quran-oriented conception of religion, studies directly related to the Quran like *meâls* (synopsis of meaning) and *tafseer* (exegesis) works rose in number. It is striking that there is a lack of studies classifying and analyzing the related literature as well as inventory studies for both periods in spite of the wealth of the sources.

Keywords: Quran, *meâl* (synopsis of meaning), translation, *tafseer* (exegesis), *hashiyya* (glosses, supercommentaries).